

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 108 (17245)

2006 чылдың
АВГУСТ 31,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 15.00.
Садар өртөө 4 рубль.

Үнүшкүннүг хурал

РЕФОРМАНЫ БОТТАНДЫРАР

Сибирь Федералдыг округта Россия Федерациязының Бүрүн эргелиг төлээлекчизиниң чанында административтиг реформа талазы-биле Координация чөвүлелиниң үнүшкүннүг хуралы август 29-та Кызылга, Чазак Бажынының хуралдаар залында болуп эрткен.

Ооң ажылынга Алтай, Красноярск крайларның, Хакасия, Тыва республикаларның, Иркутск, Кемерово, Омск, Томск, Чита областтарның, Эвенк автономнуг округтун төлээлери киришкен.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак республиканың политиктиг байдалын, социал-экономика хөгжүлдүзүн, административтиг реформаны боттандыраар дээш Чазактын ап чорудуп турар хемчеглерин чыылганнарга таныштырган.

Сибирь Федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээлекчизиниң оралакчызы Любовь Бурда сөс алгаш, Координация чөвүлелиниң административтиг реформаны боттандыраар дээш чорудуп турар ажыл-чорудулгазынга, моон сонгаар сорулгаларына доктааган. Административтиг реформаны күөсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазын сайзыраңгай-жыдар дээш чорудуп турар. Бо угланышкын-биле кылган ажылдар эвээш эвес, боттандыраар хемчеглер хөйүн, реформа күөсекчи эрге-чагырга органнарының ажылдакчыларындан кызымак, шудургу, бир демниг, харыл-

заалыг ажылдаары негеттинип турарын ол айыткан.

Россияның Экономика хөгжүлдүзү яамызының экономикага күрүнө таарыштырылганын департаментизиниң килдиз начальниги Максим Паршин «Россия Федерациясында административтиг реформа дугайында» илеткелди кылган. Административтиг реформаны федералдыг болгаш девискээр деңгээлинде боттандырып турарын ол демдег-лээш, бо талазы-биле кылдырган ажылдарын, четпестерин, сорулгаларын чугаалаан. Административтиг реформаны чорудары берге болгаш нарын ажыл, ындыг-даа болза ону амыдыралга боттандыраарының бүгү аргалары бар, чүгле бот-боттарының аразында

сырый харылзаалыг ажылдаарын ол чугулалап көргөн.

Сибирь Федералдыг округтун аңгы-аңгы девискээрлеринден келген административтиг реформаны боттандыраар дээш кан-дыг хемчеглерни ап турарының дугайында илеткелдерни, дыңна-дыгларын хуралга кылган. Олар ажыл-чорудулгазының арга-дур-жулганын солукканнар.

Бо үнүшкүннүг Координация чөвүлелиниң хуралы административтиг реформаны моон сон-гаар чедишкынниг боттанды-рарда чүнү кылырының талазы-биле хемчеглерни айыткан шиит-пирни хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чурукта: хурал үезинде.

Соңгулдаларга уткуштур

КАНДИДАТТАРНЫ БҮРҮТКЭЭН

Тыва Республиканың Соң-гулда комиссиязының ээлчег-лиг хуралы август 29-та болуп эрткен. Аңаа соңгулда катты-жышкыннарының депшит-кени Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжының депутаттарының кандидата-рының республика даңзыларын бадылаар дугайында айтыр-ларны чугаалашкан.

«Чаңгыс демниг Россия» Бүгү-россия политиктиг партияның Тывада салбырының депшиткени Тыва Республиканың Улуг Ху-ралының Хоойлужудулга пала-тазының ийиги чыыжының депутат-тарының кандидатарының 24 кижиден тургустунган республика даңзызын бүрүткээр дугайында

айтырыгны чугаалашкан, оларны бүрүткээн дугайында доктаалды комиссия хуралы хүлээп алган. Бо бүрүткээн депутаттарының канди-даттарының даңзызын Тыва Рес-публиканың Чазак Даргазы Ше-риг-оол Ооржак баштап турар.

«Россияның либерал-демо-краттыг партиясы» политиктиг партияның Тывада салбырының депшиткени ТР-ниң Улуг Хуралы-ның Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжының депутаттарының 22 кижиден тургустунган республика даңзы-зын бүрүткээр доктаалды хуралга база хүлээп алган.

Бистиң корр.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Даарта — Билиглер хүнү

Коңгалар кичээлдерге кыйгыра бээр

Ээлчеглиг чаа өөредилге чы-лык келген. Даарта республиканың хоорай-суурларында 176 хүндүскү ниити билиг школаларының парталарының артынга 61,5 муң өөреникчи катап олуруптар. Ол ышкаш Тываның күрүнө универ-ситеди болгаш Россияның 10 дээди өөредилге чериниң Кызылда филиалдары болгаш төлөз чөл-лери, ортумак тускай өөредилге черлери болгаш ПТУ-лар экиж-терин ажыдар. Бо хүннерде рес-публиканың студент аныяктары-ның ниити саны 20,6 муң кижиге ажып турар, оларның 6,5 муңу Тываның девискээринден даш-каар өөредилге черлериниң аныяктары. Чыл санында-ла рес-публикадан дашкар дээди өөре-дилге черлеринче 1,5 муң хире аныяк кижиге өөренип чоруп турар. Бистиң ышкаш улуг эвес респу-бликага багай эвес көргүзүг.

Тываның школаларының өөре-дилге-кижизидилге болгаш уру-ларның айыыл чок чоруунун тала-зы-биле ажылдары чурттуң өске девискээрлериниң өөредилге албан черлеринден биче-даа ду-давайын турарын, харын-даа чам-дык айтырлар талазы-биле мур-нап турарын республикага чоокта чаа чораан Россияның өөредилге ажылдакчыларының билиин бол-гаш мергежилни бедидер акаде-миязының ажылчын комиссиязы бадыткаан. Олар «Өөредилге» на-ционал төлөвилелди республика

эки боттандырып турарын ажы-биле чугаалааннар. Эртемен Николай Решетниковка удурткан бо ажылчын бөлүк ТР-ниң Чаза-аның Даргазы Ш.Д.Ооржакка «Өөредилге» национал төлөви-лелди эки боттандырып турары дээш өөрүп четтиргенин илерет-кен. Комиссия кежигүннерин чамдык көдөз тус чер чагыргала-ры безин школаларны боттарының деңгээлинге акша-төгөрик-биле деткип турары кайтаткан.

Уругларның ниити билии шаа-биле экижип турарын демдеглевес аргажок. Бо талазы-биле өске-лерге багай эвес үлегерни Кызыл хоорайның школалары көргүзүп турар. Оларның доозукчуларын-дан чурттуң яныз-бүрү дээди өөредилге черлеринче дужаап кирип ап турарларын саны чыл-дан чылче чоорту көвүдөвишаан. Улуг эвес-даа болза, ол база өөредилге фронтузунда ээлчег-лиг тирилге деп чүве-биле кым-даа маргышпас. Чижээлээрге, 2005-2006 өөредилге чылының доозукчуларының школалар аайы-биле 64-тен 87 хуузу дээди өөре-дилге черлеринче кирип алганнар.

Республиканың өөредилге системазын улам сайзырадыры-ның талазы-биле улуг идигни чуртка эрткен чылын күзүн ажыл-дап эгелээн федералдыг «Өөре-дилге» национал төлөвилел ойнап турары чугаажок. 2006 чылдың республика бюджетинде ук нацио-

нал төлөвилелди боттандыра-рынга 99,38 миллион рубльди көргөн. Ооң барык 19 миллиону республиканың болгаш муниципалдыг тургузугларның акша-хөреңгилери. Август 1-ге чедир 47 миллион рубль чарыгдатынган.

Тывадан инновациялыг өөре-дилге программалары-биле ажыл-дап турар 47 башкы РФ-тиң Ча-зааның 100-100 муң рубль, 3 башкы ТР-ниң Чазаның Даргазының 100-100 муң рубль, 4 класс удур-тукчузу 30-30 муң рубль шаңнал-дарына төлөпиг болган. 14-тен 25 хар чедир назылыг 9 салым-чаяан-ныг аныяк кижиге РФ-тиң Чазаның 30-30 муң рубль шаңналдарын алып. Бо бүгү тиелекчилерниң аттарын солунга тус-тузунда чы-рыткан бис. Удавас федералдыг 60-60 муң рубль шаңналга төлөпиг болган бөлүк аныяктарның аттары илерээр. Ооң кадында чаа инно-вациялыг программалар-биле ажылдап турар 15 школа федералдыг бюджеттен тус-тузунда 1-1 миллион рубль шаңналдарны алырын билер бис. ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак чоокта чаа тиелекчи болган школаларның директорларына улуг хуралга байыр чедиргеш, дипломнарны тывыскан болгай.

Чаа өөредилге чылы даарта эгелээр, ынчап кээрге, урулгара быжыг билиг бээр чымыштыг ажыл катап-ла хайнып үнер-дир...

Ю.КӨК-ООЛ.

Интернеттен медээлер

Соңгулдалар: чагыгларны хүлээп алган

Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Монгуш Тываның парламент соңгулдаларына киржир кордакчыларның чагыгларын хүлээп алыр хуусаазы төнгени-биле ооң баштайгы түнелдерин үндүргөн. Пенсионерлер партиясы болгаш аграр партияның республикада салбыры хол үжүү чыылдазын чорутпаан, акшаны кирибээни-биле соңгулдага киришпес.

«Россияның патриоттары», «Амыдыралдың Россия партиясы», «Родина», «Чаңгыс демниг Россия» РФКП болгаш РЛДП соңгулдага киржир. Төлээлекчилер палатазының 130 олудунга 192 кордакчылар киржир. Чамдык округтарда бир олутта 2-3 кордакчылар бар, а чамдыктарында чаңгыс-даа кордакчы чок округтар база бар. Хоойлужудулга палатазының олуду дээш 106 кижиге билдиришкыннерни кириген, оларның 44-ү партиялардан депшиттирген. Хоойлужудулга палатазының чамдык округтарында 6-дан хөй кордакчылар бадылаашкында киржип турар.

Төп соңгулда комиссиязы чамдык партияларның база чаңгыс мандаттыг округтарның хол үжүүнүн чыылдазынга хыналданы чорудар. Орта 10 хире хонуктар эртер. Соңгулдага киржир кордакчыларны чарлаан соонда, соңгулда мурнунун агитациязын массалыг информация чепсектеринге чорударының төлгезин эрттирер.

Кызыгаар үрекчилери туттурган

Моолдун Увс аймактын Давст кызыгаар пунктузунга, кызыгаарны хоойлуга чөрүштүр үрзэн Россияның хамаатылары, Тываның чурттакчылары үш кижиге туттурган. Август 28-те «Одрийн донин» парлалганын бижип турары-биле алырга, кызыгаар үрекчилери Торхилог хемни таварыштыр кешкеш, кызыгааржыже халдаашкын кылган болгаш 35 айттарыны сүрүп алгаш чорупкан. Моолдун кызыгаарының кол эргелелиниң дыңнатканы болза, бөлүк кызыгааржылар кызыгаар үрекчилерин сүрүп тургаш четкен, ынчалза-даа олар оорлаан айттарын каапкаш, удурларыны кызыдып, боолаашкыннар кылганнар.

Тыва культураның словары

Бо чылдың сентябрь эгезинде Москваның «Академиктиг төлөвилел» ном үндүрер чер «Тыва: культура словары» деп номну чырыкче үндүреринге белеткеп турар. Номнун элээн хөй тиражын РФ-тиң Онза байдалдар яамызының сайыды Сергей Шойгу республиканың библиотекаларына белекке бээрин көрүп турар. Солун чуруктарлыг 840 арынның ном билдингир кинематографист Леонид Кругловтун «Даарап каан согуннар» болгаш «Хүн-Хурту» бөлүктүн альбому-биле каттай садыгже кирер деп словарьның тургузукчузу Сергей Маркус дыңнаткан. Словарьда номчукчуларга кыйгырыгны Сергей Шойгу кылган.

АЗИЯ ТӨВҮН

Республика найысылалы Кызыл хоорайның Хүнүн бо чылдың сентябрь 8, 9, 10 хүннеринде калбаа-биле демдеглээр-биле мэрия белеткел ажылдарын кидин түлүк чорудуп эгелээн. Күрүне болгаш тус чер уjur-уткалыг байырлалдарны күш-ажылчы чедишкни-нерлиг уткууру чурттуң (Россияның) болгаш республиканың, кожууннарның, хоорайларның ажил-ишчилериниң, чурттакчы чонунуң чаагай чаңчылы болу берген. Ынчангаш найысылалдың бүдүрүлгө, өөредилге, культура, кадык камгалал, амыдырал хандырылга болгаш ажил-агыйның өске-даа адырларында ишчилер хоорай Хүнүн кандыг көргүзүлгелерлиг уткуп турарын база байырлал хүннеринде кандыг культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглер болурун билип алыры-биле хоорайның мэри Д.К.Донгактан бистиң корреспондентивис элээн каш айтырыгларны салган.

— Амгы үеде кол айтырыг болза, социал-экономиктиг хөгжүлдө болгай. Хоорайның мэриясының бо талазы-биле чорудуп турар ажылын таныштырып көрүңерем, Дмитрий Калчанович.

— Кызыл—Тыва Республиканың найысылалы. Республиканың административтиг, культуразының, эртеминин болгаш үлетпүрүнүн төвү. Ол делегейиниң улуг диптериниң бирээзи Азияның чиге төвүндө турары-биле онзаланып турар. Тыва Республиканың Чазаа болгаш хоорайның мэриязы оон социал экономиказын хөгжүдеринче доктаамал кичээнгейни салып турар. Моон ачызында найысылалчыл келген тудум-на сайзырап, чаагайжыды туттунуп турар. Бо дугайында тайылбырны херээ чок, ону хоорайның чурттакчылары болгаш маңаа чораан аалчылар кончуг эки билеринге бүзүрээр мен.

Хоорайның мэриязы найысылалдың социал экономиказын хөгжүдериниң айтырыгларын шийтпирлээр дээш хүн бүрү ажилдап турар. 2006 чылда хоорайның социал экономиказын хөгжүдериниң баш бурунгаар кылган прогнозунда (планында) тодараткан хемчеглерни күүседиринче кол кичээнгейни угландырган бис. Бо чылдың бирги чартында бүдүрүлгелер 767,6 млн. рубльдин продукциязын бүдүргөн, эрткен чылдың ол үезинге деңнээр, 9,4 хуу хөй. Бараанның продукция бүдүрерин эрткен чылдың бо үезинден өстүргөн. Балык бүдүрери 11,1 хууга, этти—353 катап, кондитер кылыгларын 23,1 хууга, электро-энергияны—40, чалаң сүт продуктуларын—22,3 хууга көвүдеткен. Бо чылын тудуг тууйбузу, чыып эптээр демир бетон кылыгларын болгаш конструкцияларын, металл-пластиктиг соңгалар бүдүрерин эгелээн. Бүдүрүлгө хемчээлин өстүрерин «Тыва» алдын

тивар артель, «Суй-Белек» каттышкан күрүне бүдүрүлгези болгаш өскелер-даа чедип алган.

Бо чылдың эрткен алды айында Кызылга инвестицияны кол капиталга 230,1 млн. рубльди ажылгаан, эрткен чылдың бо үезиниң деңнелинге бодаарга, 96,7 хуу хөй болган. Чугула уjur-дузалыг объект — аэропортту, 1681 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн болгаш өске-даа объекти-лерни ажылгалда кириген. Чуртталга бажыңарын, спорт комплекзин, школа, эмнелге болгаш өске-даа тудугларны кылырын уламчылап турар. Хоорайның чаагайжыдылганынче болгаш ногаанчыдылганынче улуг кичээнгейни салган, бо талазы-биле эвээш эвес ажылды кылган, ынчангаш найысылал улам аян-шинчи кирген.

Найысылалдың социал экономиказын сайзырадырынга хөй акша-көпөк херек, ону барымдаалааш, хоорайның мэриязы бодунун орулгазын көвүдедиринче сагышты салып турар. Бо чылдың бирги чартында өртөктөг ачы-дуза чедирери-биле кады бодунун орулга кирип алыр планын хоорай 101 хуу күүсеткен азы бердинген даалгазын ажыр 1892 муң рубльди алган. 1917,19 муң рубльди кирип алыр планныг тургаш, 1936,11 муң рубль чедирген. Эрткен чылдың ол үезинге деңнээр, 40 хуу көвүдээн азы бюджетче 55352 муң рубльди кирип алган.

Бистиң чорудуп турар ажылы-выста четпестерни чок деп болбас. Чамдык бүдүрүлгелер боттарының мурнунда салган сорулгаларын күүседип шыдавайн хожудап турар. Моон чылдагааны-биле чылыг энергиязы, макарон кылыглары, эзиртпес суксуннар, ыяш продуктулары, эт-сеп бүдүрери кудулаан. Ол ышкаш чамдык үндүрүлгелер чыылдазын күүсетпээн. Четпестерни эткеш, чылдың шийтпирлиг дөрткү кварталында чогумчалыг ажилдаар хемчеглерни ап тур бис.

— Сибирь Федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзи А.Квашнин Тываның хоорайларының болгаш көдээ суурларының социал-экономиктиг хөгжүлдээриниң программаларын кылыр дугайында айтышкынны берген болгай. Хоорайның мэриязы ону канчаар күүседип турар ирги?

— Президентиниң төлээлекчизиниң айтышкыны кончуг улуг уjur-дузалыг болуп турар, ону барымдаалааш, Азия төвүндө найысылалдың 2010 чылга чедир социал экономиказын хөгжүдериниң, чараш, аян-шинчилиг бол-

дурарының программазын ханы бодамчалыг кылырынче кичээнгейни салган бис. Ук төлөвилелди кылырда хоорай чурттакчыларының саналдарын, сүмелерин база алган, ында ажыктыг, уjur-дузалыг саналдар эвээш эвес болган. Ол ышкаш республиканың яамыларының сайыттары-биле хоорайның социал экономиказын хөгжүдерде чүну кылырының

М.Б.Кенин-Лопсан.

талазы-биле чугаалажып, дугуржулганы кылган бис. Амгы үеде программаның төлөвилелин Новосибирскиниң Академхоорайда төлөвилел институтунун салбыры белеткел турар. Сентябрь эгезинде ону доозуптарга, кылырын уламчылаар бис. Ук төлөвилелди чонга таныштырап, сайгарылгазын кылыр, оларның санал-оналын дыңнаар. Кончуг хынамчалыг кылып алгаш, ону бадылаар, оон соонда ол чугула документиде айтылган хемчеглерни амыдыралга боттандырап дээш шудургу ажилдаар бис.

— Кышка белеткел дээр, чугула айтырыгның бирээзи болгай. Аңаа белеткел кайы хире болуп турары, Дмитрий Калчанович?

— Ындыг харын, бүдүрүлгелерниң, эмнелгелерниң, школаларны, культура албан черлериниң болгаш өске-даа организацияларны чедишкенин ажилдаарынга, чурттакчы чоннуң чылыг, тодуг-догаа, омак-хөглүг чурттаарынга кышка белеткелди хынамчалыг чорудары улуг салдарны чедирер. Ону барымдаалааш, хоорай чагыргазы кышка белеткел ажылдарын частан эгелеп чоруткаш, чогуур хуусаа-зында доозары чаагай чаңчыл болу берген дизимзе, ында кандыг-даа частырыг чок. Хоорайны ЧЭТ (ТЭЦ) чылыг-биле хандырып турар, ыныг болганда оон септелге ажилдарын шынарлыг чорудаарынче сагышты салып

турар бис. Бир котелдун капитал септелгези доостур чоокшулаан, оон өске котелдар шупту белен. Чылыдылга четкилериниң септелгези графиктен биче хожудай берген, ында четпестерни эдери-биле хоорай штавынга чугаалашкан, акша-төгерики берген, ажилдың темпизин дүргедедир хемчеглерни алган, ам график езугаар ажилдап эгелээр. «Коммунальщик», «Бистиң бажынывыс» бүдүрүлгелер боттарынга хамааржыр кышка белеткел ажилдарын кылып турар, аңаа турган чамдык четпестерни эдеринге чогуур дузаны чедирген. Кышка белеткел ажылдарын сентябрь 15-ке чедир доозар бис, ынчангаш септекчилер шалыпчы ажилдап турарлар.

Школалар чаа өөредилге чылынга багай эвес белеткенген,

ның оруктарын асфальтылаарынга болгаш септээринге 31 миллион рубльдин төлөвилелин кылып турар бис, ол экспертиза эртерге, Чазактың инвестиция программасынга чагыны кириер бис. Немей төлөвилелди база кылып турар бис, ол доостурга база кириер.

— Мурнады хөгжүдөр дөрт национал төлөвилелди амыдыралга боттандырап дээш республикада ажил-иш калбарган. Олар экономиканы, социал адырны хөгжүдеринге, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринге улуг салдарны чедирер болгай. Бо чугула национал төлөвилелдерниң боттанылгазы найысылалда кайы хире чоруп турар ирги?

— Президент В.Путинниң саналдааны мурнады хөгжүдөр

Найысылалдың

В.Л. Маслов.

Т.Ч. Норбу.

күрүне комиссиязы өөредилге албан черлерин хүлээп ап эгелээн.

— Хоорайның кудумчуларының оруктарын сөөлгү үеде септевейн, чаартпайн турар дугайында солунга номчукчуларның чагаалары кээп турар болу берген...

— Айтырыгның кол утказын билип кагдым. Чон шын билип, эскерип турар-дыр, аңаа канчап удурланыр боор. Бо дээрке кайы-даа хоорайга берге айтырыгның бирээзи, чүге дээрке муниципалитеттерниң акшазы чедишпейн турар. Ынчалза-даа Кызылдың мэриязы болдунар хемчеглерни ап тургаш, хоорайның кудумчуларының оруктарын септээр, чаартыр хемчеглерни ап келген. Мен үш чыл ажилдап келдим. Бо үениң дургузунда Чүлдүм, Каа-Хем болгаш өске-даа кудумчуларны асфальтылаан болгаш оруктарын септээн бис. Бо чылын 900 муң рубль-биле оруктарның үрелген черлерин септедивис. 2,8 миллион рубль-биле кудумчу оруктарын асфальтылаар аргавыс бар, ыныг-даа болза, үзүктө-лишкин чок чаъс чаап тура-рындан бо ажил саадай берген.

Келир чылын хоорайның оруктарын асфальтылаар болгаш септээр дугайында айтырыгны шийтпирлээр хемчеглерни ап эгеледивис. Федералдыг бюджетте тус черлерниң оруктарын кылырынга 33 миллиард рубльди көрүп каан. Ону барымдаалааш, Кызыл хоорайның кудумчулары-

дөрт национал төлөвилелди боттандырап дээш мэрия тодаргай ажилдарны чорудуп турар. Мэрияның коллегия хуралында бо айтырыгны 9 удаа чугаалашкан. Национал төлөвилелдерни боттандырап талазы-биле штабтың хуралында ажилдарның угланышкыннарын тодараткан, штабтың болгаш ажилчын бөлүктөрүн чорудар хемчеглериниң планна-рын бадылаан. Национал төлөвилелдерни күүседип турарының дугайында чамдык удуртукчулар-ның дыңнадыгларын алган.

Бир дугаарында «Өөредилге» национал төлөвилелдин күүсел-дезин чугаалап көрейин. Мында найысылалдың бүгү өөредилге албан черлери шуптузу хаара туттунган, олар материал-тех-никтиг баазаны, өөредилгениң, кижизидилгениң шынарын эки-жидер дээш ажил-чорудулгазын эде тургускан. Бо ажил-херекти мэрияның өөредилге комитеди удуртуп турар. Башкы кадрларның билиин болгаш мерге-жилин бедидеринче сагышты салган. «Чылдың башкызы» деп конкурсту эрттирген, оон тилекчилерин шаңнаарынга 340 муң ажыг рубльди тускайлап берген. Олимпиадаларга бирги черни алган өөреникчилерни белеткээр-инге идепкейлиг киришкен 204 башкыны акша-биле шаңнаан. Школазының өөреникчилерин алдын болгаш мөңгүн медаль-биле доостурган он школаның директорун шаңнаарынга 15 муң

Амгы Кызыл.

АЯН-ШЫНЧЫ КЫР КААСТААР

рубльди чарыгдан. «2006 чылдың башкызы» деп республика конкурсуна №2 школаның орус дыл болгаш литература башкызы Е.Е.Крюкова бирги черни (шанналы 30 муң рубль), №3 школаның эге класстар башкызы Е.А.Пономарева үшкү черни (15 муң рубль) алган.

Талантылыг өөреникчилерни деткири-биле хоорай олимпиадазын, эртем-практиктиг конференцияны болгаш «Күзелче базым» деп экономиктиг олимпиаданы эрттирген. 2006 чылда республика олимпиадаларына хоорайның 38 өөреникчизи тиилээн болгаш шаңналдыг черлерни ээлээн.

«Өөредилге» национал төлөвилелди боттандыраар дээш чорудуп келген ажылывыстың түңнелинде

Эмнелге албан черлеринин материал-техниктиг баазазын экижидер, амгы үең болбаазын дериг-херекселдери-биле хандыраар хемчеглер алдынып турар. Хоорай поликлиникасында федералдыг бюджеттин күсели-биле 536 муң рубль өртөктиг ультра үн-биле диагностиканы тургузар аппаратты садып алган. Аңаа маммограф тургузар кабинетти септеп алган, ону удавас эптеп тургузар. Уруглар поликлиниказынга лаборатория дериг-херекселдери тургузар черни септелге ажылдары доостур чоокшулаан. Муниципалдыг божуур бажыңга чугула хереклеттинер дыка хей дериг-херекселдерни садып алган бис. Эмчиниң дүрген дуза чедирер станциязын санитар транспорту-

турар. Ажылдап турар хамаатыларның немелде эмчи шинчилгезин эрттирери-биле даңзызын тургускан, оларның 71 хуузу эмчи шинчилгезин эрткен. Янзы-бүрү аарыгларга удур тарылга чорудар эмнерни федералдыг бюджеттин күсели-биле алган, оларның-биле дыкай хей уругларны тараан, ол ажыл уламчылап турар.

Хоорайның поликлиника бүрүзүнде «Кадыкшыл» национал төлөвилел талазы-биле информация стендилери бар, ында бо чугула ажылды боттандыраарда чүнү кылырын тодаргай айыткан, оларны күүседир дээш шудургу ажылдаар хүлээлгелиг бис.

— «Таарымчалыг чурттаар оран-сава» национал төлөвилелди боттандыраары-биле хоорайның мэриязы кандыг ажылды чорудуп турар ирги, Дмитрий

лидтерни, өскүстерни, аарыг кижилерни социал чуртталга бажыңнары-биле хандыраары көрдүнүп турар. Ындыг кижилерниң саны хоорайда 400 ажып турар, оларның даңзызын республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынче чоруткан бис. Хоорайның мэриязы социал чуртталга бажыңнарын 35 өг-бүлөгө Горная кудумчузунда 116 өг-бүлө чурттаар бажыңдан тускайлап берген.

Эргижирээн, чон чурттаарына таарымча чок болу берген чуртталга бажыңнарын солугур, чурттакчыларын оон өскээр көжүрер хемчеглерни ап эгелээн бис. Хоорайның чуртталга фондузунда ындаг бажыңнарын саны эвээш эвес болгай. 5 өг-бүлөгө чаа бажыңнарын берген, 2 өг-бүлени таарымчалыг оран-саваже көжүргөн. Бо хемчеглерни ам-даа уламчылаар бис.

Национал төлөвилел езугаар чурттаар оран-сава херек чаш ажы-төлдүг аныяк өг-бүлелерниң даңзызын тургускан бис. Оларны чуртталга бажыңнары-биле хандыраар болдунар-ла хемчеглерни ап келгенинден 67 аныяк өг-бүлө бажыңнарын алган. Бо дээрге улуг чедишкин болур. Мындыг угланышкын-биле ажыл-чорудуганы чогумчалыг уламчылап шиитпирлээр бис.

Республикада чуртталга ипотеказының чээлизинин талазы-биле агентилел бар, ону Аяс Лопсан элээн билдилиг удуртуп турар деп бодаар мен. Ооң-биле хоорайның мэриязы сырый харылзаалыг ажылдап турар, аравыста дугуржулга чардынган. Эрткен чылын 265 өг-бүлө 84 млн. рубльдин чуртталга чээлизин, бо чылдың чеди айында 174 өг-бүлө 94 млн. рубльдин чээлизин алган. Агентилелге Дружба кудумчузунда бажың тудар черни берген бис, ында тудуг эгелей берген.

Таарымчалыг чурттаар оран-сава талазы-биле национал төлөвилелди боттандыраар дээш чорудуп эгелээн хемчеглеривис мындыг, моон соңгаар чоннуң амыдыралына эргежок чугула бо ажылды экижидерин планнап турар бис.

— Хоорай Хүнүн канчаар байырлап эрттирерин планнап турарын, аңаа белеткел кайы хире чоруп турарын допчузу-биле чугаалап берип көрүңерем.

— Хоорай Хүнүн байырла-лын белеткээр болгаш эрттирер организастыг комитетти удуртуп турар мен. Ону эрттиреринин планын тургускан, ийи чартык хүнде ол болур. Бо дээрге хоорайның мэриязының чорудуп келген ажыл-чорудулгазын түңнээр найыр-дыр, ынчангаш сентябрь 8-те дүш соонда найысылалдың алды

микрорайонунга байырлалдар эгелээр. Мергежилениң тергин-нерин илередир, шаңнап-мактаар бис. Ол дээрге эң тергин кудумчу аштакчызын, шагдааны, өөреникчини, эң идепкейлиг өг-бүлени болгаш өскүлери-даа илередиридир. Ногаалар, кат-чимис аймааның делгелгезин, чоннуң херектел барааннарының делгелге-ярмарказын организастаар: Бо хүнде ипподромга аът чарыжы болур, чоокку чылдарда аът чарыжы маңаа болбаан, ол солун, көрүштүг болуп эртер, ынаар аът спортунга ынактарны чалап турар бис. Сентябрь 9-та Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга найысылалдың бүдүрүлгелеринин, организацияларының, өөредилге черлеринин коллективтеринин парад-чыскаалы болур, допчузу-биле чугаалаарга, байырлалдың кол хемчеглери борта эртер. Сентябрь 10-де тыва хүреш маргылдаазы болур. Белеткел ажылдары түлүктээн, оларны мэрияның хары-салгалыг ажылдакчылары кылып организастап турар. Найысылалдың Хүнүн байырлап солун, көрүштүг, утка-шынары ханы болур дээринге бүзүрелдиг бис. Ынчангаш кызылчыларны болгаш хоорайның аалчыларны бо найырның белеткелинге база байырлалга идепкейлиг киржиринче чалап турар бис. Байырлалдың культура-массалыг, спортчу хемчеглеринин болур черлерин, эртер шактарын тодараткаш, чарлап дыңнадыр бис.

— Дмитрий Калчанович, түңнел кылдыр чүнү чугаалап болур силер?

— Найысылал Кызыл хоорай — Азия диптин чиге төвүнде, Би-Хем биле Каа-Хемниң каттышкан белдиринде чараш бойдуз чурумалдыг онзагай черде туттунган, ону каастап турарына кызылчылар чоргаарланыр. Шак мындыг кайгамчыктыг сураглыг черде хоорай сайзыразын, онзагай көрүштүг, чараш, каас-коя, корум-чурумунг, бүгүдөгө үлөгер-чижек болзун дээш сөөлгү үеде хоорайның улуг назылыг чурттакчыларындан эгелээш, школачыларына чедир сагыш салып турары өөрүнчүг, оларга өөрүп четтиргенин чылыг сөстөрүн илередип тур бис. Бо чаагай чаңылды уламчылаар хүлээлгелиг бис.

Байырлал бүдүүзүнде Кызылдың чурттакчы бүрүзүңгө, өг-бүлө бүрүзүңгө чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү күзээш, найысылалывыстың социал экономиказын хөгжүдөр, ногаанчыдып, чаагай-жыдар, корум-чурумун быжыглаар херекке кончуг идепкейлиг киржиринче кыйгырдым. Ажыл-ижиңер бүдүңгүр, амыдыралыңар тодуг-догаа болзун.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим, Дмитрий Калчанович.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

хүндүлүг хамаатылары

Д.Л. Тинмей.

Н.И. Иванов.

А.А. Алдын-оол.

Кызылдың №1,5,9 школалары, №3 уруглар садиги, күрүнениң ийи лицейи национал төлөвилелдин салган сорулгаларын чедиш-кинниг күүсеткеш, Бүгү-россияның конкурсуна тиилекчи болганнар. Ынчангаш оларның бирээзи-ле бир миллион рубльдин шаңналын алырынга кордап турар. Бо улуг ажыл-иштиң баштайгы базымы мындыг, моон соңгаар улам эки ажылдаар ужуруг бис.

— Дмитрий Донгакович, «Кадыкшыл» национал төлөвилелге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Бо национал төлөвилелди боттандыраар дээш кылып турар ажылывыс эвээш эвес. Ниити практиканын, участоктар терапевтерин, педиатрларын белеткээр болгаш билин бедидер ажылды чоруткан. Хоорайның поликлиниказы участок эмчилери-биле 73,3 хуу, участок эмчи сестралары-биле 93 хуу четчелеттинген. Ам участоктарга терапевт 6 эмчи, 2 эмчи сестразы херек болуп турар. Хоорайның уруглар поликлиниказы участок педиатрлары-биле 100 хуу четчелеттинген.

биле хандыраарына кичээнгеийи салган. Хоорай чагыргазы бодунуң акша-хөрөңгизи-биле үш машинаны садып берген. Федералдыг төптен келген амгы үең дериг-херекселдери-биле деритинген 5 чаа дүрген дуза чедирер машинаны алдывыс. Ам-даа ийи машинаны алыры көрдүнүп турар. Чүгле автотранспорт хандырыл-газынче сагыш салып турар эвес, эмчиниң дүрген дуза чедирер станциязын дуржулгалыг эмчи кадрлары-биле четчелээр, дериг-херекселдер-биле хандырыл-газын экижидер хемчеглер алдынып турар. Допчулап чугаалаарга, кылдынып турар ажылдар мындыг.

«Кадыкшыл» национал төлөвилелдин негелделеринге дүүштүр хоорайның эмнелгелеринин эмчилери ажылынга харысалгазын бедиткен, ажыл-чорудулгазының арга-методун сайзырагайжыдып турар. Участок эмчилеринге болгаш эмчи сестраларына төлээр акша төлөвирин оларның эмчи дузын чедиргенин хемчээлин, шынарын барымдаалап төлөп берип турар. Чурттакчы чоннуң ниити эмчи шинчилгезин эрттирип

Калчанович?

— Чурттаар оран-сава-биле чурттакчы чонну хандыраары кончуг берге айтырыг болгай. Ону чогумчалыг шиитпирлээринге бо национал төлөвилел улуг рольду ойнаар. Ынчангаш мону боттандыраар хемчеглерни хоорайның мэриязы ап турар. Хоорайның девискээринде хуу чуртталга бажыңнарын болгаш коттедж тудугларны кылырынга 5 шөлдү белеткел турар. Спутникте 132 бажың, Бай-Хаакская кудумчузунда—150, Ангарский бульварда—220 бажың тудар черлерни белеткээр, бо дээрге эң-не хейу ол. Спутник суурнуң ийиги микрорайонунда 122 чер участогун садарына документилерин белеткеп турар, ооң онун аукционга садар. Чуртталга Хоойлузун езугаар чуртталга бажыңнары тудар шөлдерге чылыг, чырык, изиг, соок суг кириерин шиитпирлевес болза, оларны чонга садарын чөпшээревес. Маңаа хей акша-төгерик херек, ону барымдаалааш, республиканың инвестиция программасында кириген чүве.

Дайын киржикчилерин, инва-

Тываның күрүне лицейи.

Чаа аэропорт.

Өвүр чуртумну өйлеп-өйлеп сакты бээримге, ол сөске аяннашкак «өскөн черим, өргүн чонум, өг-ораным, өөрлерим, өлчей-кежим, өөрүшкүм, өпей ырым, өшпес одум» дээн ышкаш сөстөр сагыжымга кирип, Танды-Уулань тайгалары дуглаан төрөөн кожуунум карактарга улам-на силиг-чараш, улам-на өндүр бедик, эртин-байлаа эгээртинмес, элбекшилдиг бай кылдыр, а ону ээлеп чурттаан төрөл чонум – эриг баарлыг, дузааргак, кээргээчел, биче сеткилдиг, салган сорулгазын чедип аар дээндө, чалданыш чок тура-соруктуг, эрес-маадырлыг, ак чолдуг, ачы-буяныг кылдыр көс-түп кээр. Ак-Чыраа, Амдыйгын-

лаар болза, мал ажил-агыйы. 1980 чылдар үезинде совхоз малы-биле хуу малды каттай санаарга, 180 муң шээр мал, 30 муң мыйыстыг бода мал болгаш 15 муң хире чылгы мал турган боорда, хуу мал эвээш санныг турган. Рынок харылзааларынче шилчирииниң берге үезинде малдың баш саны кызырылган-даа болза, сөөлгү чылдарда көскү өзүлдө бар апарганы өөрүнчүг. Амгы үеде хуу малдың баш саны коллективтиг бүдүрүлгелерининден каш катап хөй. Кожуунун малчын уктуг чону өгбелеринден салгап алганы ажил-амыдыралын кагбайн, чаа байдалдарга чоорту чаңчыгып, малындан салдынмайн чорууру эки келир үеге идегелди оттуруп турар. Эки

алдарлыг аттары шаңналдарын мөөнү-биле алды.

А хоочуннарывысты, ам-даа ажилдап чоруур мурнакчыларывысты, хүндүлүг кижилеривисти адап-санаар болза, даңзы төнмөстөш туруп бээр. Оода каш аттан адааш, арканнарының адын кыска чүүлге кирибээр дээш хому-давазын баш бурунгаар дилеп тур мен. Олар дээрге кижилерүзүнү дугайында аңгы чүүл, харын-даа тоожу, роман бижип болур кижилер-дир ийин. Малчыннар: Шаратай болгаш Сувакай Монгуш, Намбар-оол Монгуш, Анайбан Донгак, Күнзеңмаа Монгуш, Осур-оол Тумат, Кара-кыс, Кара-оол Ховалыглар, Санчат-оол Куулар, Сарыг-оол Ооржак, Казарак Ооржак, Көк Куулар, Бады-Суур

Николай Ооржак, Чап Чүлдүм, Мадон Монгуш, Эрес-оол Монгуш... дээш чыскаалыр аттар боттары ону херечилеп кээр-дир. Сураглыг хөөмейжилер Кызыл-оол Санчы, Николай, Валерий Монгуштар, Сергей Куулар, Геннадий Чаш, Геннадий Тумат, Герман Куулар, Откун Достай... Өвүрдө бир тускай сыгыт-хөөмей школазы барын бадыткап турар.

Артистер, ыраажылар, режиссерлар, хөгжүмчүлөр, библиотека ажилдакчылары бистиң кожуунда база-ла көвей. Опар-оол Түлүш, Ирбен-оол Түлүш, Батый Кенеш, Вера Донгак, Светлана Саая, Мария Бойда, Надежда Куулар, Тамара Ондар, Татьяна Соржу, Эзир-оол Монгуш, Василий Балчыырак, Светлана Адыгжы, Арат-

ЧОННУН ДИЛЭЭН ДЕТКЭЭН

Тываның баштайгы эртемдени, аныяк назынында репрессияга таварышкаш шаажылал-шөлүлгө черинге хилинчектенип, амы-тынындан чарылган Ооржак Буян-оолович Самбуунуң чаңгыс чер-чурттуглары – Эрги-Барлык сумузуңуң чону, ооң өскөн-төрөөн черинге 90 харлаан юбилейин эртинер дугайында дилээн Барыин-Хемчик кожуунуң коллегия хуралына чугаалажып көргөш, дилегни деткээн. Тараа, сизген ажаалдазы адакталы берген үеде – бо чылдың сентябрь айның 16-17 хуннеринде Эрги-Барлык суурга «Эзирниң ушпайн барганы» деп мөөрей-марафонну организастан, эртемденниң төрөөн черинге ооң дугайында самбыра-тураскаалды тургузар ажилды төрөлдери чоннун дузазы-биле кылыр деп шийтирилээн.

О.Б. Самбуу 1916 чылда Эрги-Барлыктың Ак-Хемге төрүттүнгөн. 1947 чылдың ноябрь 20-де кара сагыштыг нүгүл-хотуг аажылаашкынның хайы-биле хоругдаткан. Ону 25 чыл кара-бачынаар, каржы-дошкун чурумнуг лагерлерге херек эртинер деп шийткен. Ол 1949 чылдың сентябрь 14-те Карабас деп демир-орук өртээлинге өкпе аарындан мөчөөн. Ынчан аныяк эртемденниң хары чүглө 33 турган. Дириг чораан болза, бо чылын 90 харлаар турган.

1990 чылда Россия Федерациязының Дээди суду ону агарткан. 1992 чылда Эрги-Барлыктың чону ооң ады-биле суму чагыргазының доктаалын езугаар төп кудумчузун эртемден Самбуу кудумчузу деп адап алган.

Самбуу Ооржак Тывага бир-ле дугаар эртемден бооп чедип келген. Эртем ажилын Москвага камгалап алгаш кээрге, чамдык кижилер адааргалдан, чамдыктары «мени ажа бээр ийне» дээш, ону каржы шийткелге таварыштырып, узуткаарын бодай берген хире. Кара сагыштыг кижилер аныяк эртемденни хоптап, нүгүлдөп тургаш чок кылза-даа, ооң ады өлбөөн, актыг арын-нүүрү арыг арткан. Ооң тураскаал-самбыразын, чоорту ооң херек тураскаалын төрөлдери тургузуп шыдаар бис дээрзинге төрөлдери бүзүрелдиг бис. Ынчангаш тыва чон, бирги ээлчегде Барыин-Хемчик кожуунуң чону бо буяныг чорукту деткип, кээргенчиг салым-чолга таварышкан аныяк эртемденниң адын мөңгөжидер мөөрей-марафонга кирип келиринче чалап тур бис.

Тыва чонга аас-кежик, келир өй дээш, Тынын берген аныяк оол эртемденге Маадыр түрлүг, чоргаар көстүр Манны даштан тураскаалды тургузаалы! Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК, кады төрөөн хеймер дунмазы.

Өвүрүмнүң өшпес оду

Хөл, Чалааты, узуп төтпес Успа-Хөл, Чаа-Суур, эртинелиг Дус-Даг, Торгалыг, Чоза, Кара-Тал, Сарыг-Хөл, Тээли, Улаатай, Хандагайты, Хам-Дыт, Солчур, Аңгырактыг, Талдыг-Чарык, Ак-Бедик, Бора-Шай, Арзайты, Саглы... дээн ышкаш черлер аттары кулаамга онза аян-хөөннүг, өлөйлөп чайгаан, хей-аът кириген хөгжүм ышкаш чаңгыланып дыңналып кээр.

Өвүр черниң эрткен төөгүзү элбек-бай, элдеп солун болушкуннар, тураскаалдар-биле байлак. Бурун төөгү базырык-хорумнарда, хаяларда бижимелдерде, чуруктарда, черле аттарында, төөгүлүг, тоолчургу чугааларда – чоннун сагыжында шыгжаттынган. 65 харлапкан Өвүр кожуунуң амгы төөгүзү узун эвес, ынчалза-даа бир янзы онзагай. Тываның мурнуу кызыгаарын дургаар шөйүлгөн, Моол, харын-даа Кыдат-биле харылзааның улуг кезээн тудуп турар белдир чер дээр-геле, ооң туружу, үнези, хүлээлгези, чолу тодарап кээр, келир үези чуруттунуп кээр. Хандагайтыдан ырак эвес күрүне кызыгаарында каайлы чериниң делегей чергелиг эртинерге пунктузун ажитканы бүгү республика чергелиг болушкун дээрзин өвүржүлөр бил-лип, мурнуу чүкте чыдар өске чурттар-биле харылзааның хаалгазы боттарының черинде болганынча чоргаараар.

1941 чылда кожуун болуп тургустунарда, аңгы кожууннар сумуларын кадып каан болгаш, оларның чурттакчылары «өвүржүлөр» деп бот-медерээшнини чоорту чедип ап, ам шуут ол атка чаңчыгып, эптиг-демниг, быжыг найыралдыг, тудуш харылзаалыг амыдырап-чурттап чоруур. Дөрт-ле үжүктөн бүткен өвүр деп сөстүң хуулгаазын күжү салым-чолун тудуштурган муң-муң кижилер ам элээн каш салгал дамчып боттарының кожуунун ээлеп чурттап, чаарткычы, чогадыкчы күш-ажылы-биле ооң намдарын боттары улаштыр бижип, амыдыралдың төнчү чок оруун уламчылап чоруурлар. 65 чыл мурунда каттыштырган Саглы, Солчур, Дус-Даг, Чалааты сумуларынга ам Хандагайты, Чаа-Суур сумулары немешкен, Чалааты сумузуңуң ам Сарыг-Хөл сумузу деп адап турар, ооң-биле чергелештир сумуларның ынчангы кызыгаарлары өскерилген. Сарыг-Хөл, Чаа-Суур болгаш Торгалыг сумулары биле кожуун төвү Хандагайтыны Россия – Моолдун күрүне кызыгаары чара кирип турза-даа, ону оюп эртер орукту Тээли сынының кыры-биле тудуп кылып, аргыжылга айтырыын шийтирилээн: өвүржүлөрни ам кызыгаар безин аңгылап шыдаас апарганы ол-эконом.

Өвүр кожуунуң экономика-зының кол үндезини – көдээ ажил-агый, оон-даа тода чугаа-

ажылдап чораан «Кызыл тук», «Коммунизмче орук», «Торгалыг», «Ак-Чыраа» совхозтары рынокче шилчилге үезинде дүшсе-даа, ам күрүнениң болгаш муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгелери катап тургустунуп, ажилын чоорту сайзырадып орат. «Торгалыг», «Ак-Бедик», «Чалааты», «Адарган», «Чаа-Суур» деп мал ажил-агылыг бүдүрүлгелер бут кырынга улам быжыг туруп, сайзыралче оруун изеп турар. Чаңгыс чижек: «Торгалыг» совхозка директорлап тургаш, ону бүгү Россияга мурнакчы ажил-агый кылып каан А.С. Куулар 2001 чылда «Торгалыг» КУБ-ту катап удурту бергеш, республикада мурнакчы бүдүрүлгө кылып каан, беш чыл дургузунда мал бажын ийи катап өстүргөн.

Мал ажилы-биле чергелештир кожуунуң девискээринде сайгарлыкчы ажил-чорудулга база негтереп, арат болгаш тараачын ажил-агылыгы, хуузуңда садыг-ларлыг, хлеб быжырып, чонну аш-чем-биле чегерип, тудуг материалдары белеткеп турар болгаш оон-даа өске янзы-бүрү бичежек бүдүрүлгелерлиг сайгарлыкчылар, улус аргыштырып турар кижилер хөйү-биле кестүп келген. Тудуг ажилы база шуут-ла өже бербөөн, чаа тудуглар, оон иштинде кожуун төвүндө садыг-сайгарылга бажыны көстүп кээп турар. Кадык камгалалында болгаш улус өөрөдигезинде байдал ниитизи-биле багай эвес. Эмчи, башкы кадрлар кандыг-даа нарын айтырыглары шийтирилээринге белен деп болур. Өвүржүлөр боттарының күжүңге ынанып чаңчыккан болгаш, маңаа ажилдап каапкан, моон үнген дыка хөй эмчилер, башкылар, өске-даа ажилдакчылар ажил, мергежил аайы-биле депшип, төп черлерге ажилдааш, боттарын көргүзүп шыдаан. Салчак-оол Санаа, Хурал-оол Өртөней, Чаш-оол Айыр-Санаа, Карим Куулар, Данов Монгуш, Валерий Ховалыг, Вера Доржукай, Степан Достай, Валерий Сандан, Аркадий Начын дээн чижектег аттар сагышка кирер-дир, херек кырында ындыг кижилер хөй дээрзи билдингир.

Кожуунуң кол байлаа, курлавыры – кижилер дээр болза, частырыг чок боор. Малчыннар, удурткуч ажилдакчылар, башкылар, эмчилер, тудугжулар, культура шугумунуң ажилдакчылары, албан-хаакчытар... Чүс-чүс кижилер төлөптиг күш-ажылы-биле кожуунуң төөгүзүңге артып калган. Оларның аттарын чон эки билер, салгакчылар утпайн сактып чоруур, чыл санында оларның одуруу немежи орат. Мырыңай чоокта чаа, Республика Хүнүн уткуштур «Чалааты» МУБ-туң малчыны Соскар-оол Санаа «ТР-ның көдээ ажил-агыының алдарлыг ажилдакчысы» деп атты, а «Торгалыг» КУБ-туң малчыны Мерген Кыспай «ТР-ниң алдарлыг малчыны» атты алды, а Семен Монгуш баштаан бөлүк кикбоксер спортчулар ТР-ниң орден-медалы,

Донгак, Даш-оол Кыргыс, Минчей-оол Түлүш, Бүрбү Донгак, Анатолий Донгак... Тудугжулар: Серен Монгуш, Александр Ойдуң, Анай-оол Куулар... Механизатор Сүгжей Түлүш. Удурткучулар, тускай эртемниглер: Доржукай Донгак, Александр Семис-оол, Куулар Баазан, Михаил Алдын-оол, Болат-оол Куулар, Баазан Даш-оол, Иван Түвекей, Владимир Донгак, Николай Түлүш, Дангаа Майынды, Василий Бүрбү, Владимир Ооржак, Александр Куулар... Башкылар: Кертик-оол Ховалыг, Донгак Сүндүп, Кызыл-Уруг Донгак, Владимир Шарый-оол, Раиса Шойдан, Бичиш Монгуш, Арат-оол Монгуш, Полина Донгак, Куулар Мартна, Зинаида Донгак, Көк-оол Сат, Александра Ооржак, Дадар-оол Баазан, Кара-оол Амарда, Дарыжык Сат, Татьяна Куулар... Эмчилер: Кара-кыс Донгак, Рев Михайлов, Оксана Монгуш, Валерий Куулар, Кира Дүргержаа, Чечек Ховалыг, Наталья Давын-оол... Даңзының төнчүзү ырак дээрзин катап база сагындырып каайн!

Бо чылын РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзи А.В. Квашнин Тывага, ооң иштинде Өвүрге кээп чораан сөөлүндө, кожуунуң саң-хөө-экономикагын байдалын экижидериниң талазы-биле ажил эгелей берген. ТР-ниң Чазаның, эртемденнериниң дуза-зы-биле чаартылганың төлөвиле ажилдап кылдынган, ам ону амыдыралга боттандыраары өвүржүлөрдөн дорт хамааржыр: хары-салга-даа улуг, а бир эвес саа-зында бижиттинген хемчеглер херек кырында чогул бүтсе, чурталга экижири ужурлуг. Өскөлөргө орук баштаары, эгелекчи боору амыр эвези билдингир, ынчалза-даа өвүржүлөр шыгалданы шыдажыптар деп бүзүрелим улуг.

Өвүрнүң чону чүглө ажилдап билер эвес, а угаан, сагыш-сеткилин сайзырадып, дыштанып, хөглеп, адааннажып-мөөрейлежип база билер, эртем, культура, спорт адырларынга улуг чедиш-киннери-биле кожуунуң кызыгаарындан дашкаар шагда-ла билдингир апарган чон-на болгай. Эртемни безин ап көрээли. Тывага эң баштай эртем кандидаты деп атты камгалап алган Илья Кызыл-оол, амгы үеде баштың тыва төөгүчү Монгуш Маңнай-оол, дыл эртемденнери Доруг-оол Монгуш, Яков Хертек, Чүргүй-оол Доржу, техниктиг эртемнер талазы-биле баштайгыларын бирээзи Доржу Бузур-оол, ооң дунмазы математик-информатик, ТывКУ-нун баштайгы ректору Орлан Бузур-оол, Борис Кара-Сал дээш, оларның соон салгааннар мырыңай эмгек-жөк.

Өвүр – чогаалчылар чурту деп шагдан бээр сурагжаан болгай. Степан Сарыг-оол, Виктор Көк-оол, Донгак Бегзи, Кызыл-оол Түлүш, Монгуш Доржу, Эдуард Донгак, Владимир Серен-оол,

оол Саая, Вилена Чап, Солаан-оол биле Сара Монгуштар, Сергей биле Вера Чымбалактар, Алексей Арат-оол, Мерген Шойдан, Аполон Бай-Кара... А аныяктар? Буян-Маадыр Түлүш, Урана Хо-мушкун, Мерген Куулар, Долума биле Каң-Болат Чымбалак, Азият Ооржак, Октябрь Саая, Эдуард Монгуш, Дозураш Монгуш, Игорь Чактар... Кызырып-кызырып кээрге-даа, аттар оон-моон ушта халып-ла турар. Ынчан кээрге, Өвүр кожуунуң артистериниң «Тыва – бистиң өргээвис» деп улусчу чогаалдыганың республика фестивалынга ийи катап тиилекчи болуп, шаңналдыг черлерни ээлеп турганы-даа, кожуундан үнген салым-чаянныг кижилерниң республика иштинге база оон дашкаар-даа чедишкиннери черле таварылга эвес ышкажыл.

Спорт дугайында чугаалай бээр болза, бо чүүлге канчап-даа сыңыраары база-ла болдунмас. Өвүр – мөгелер ораны. Куулар Сүрүң-оол, Даржай Монгуш, Казакин (Шалыыр) Доржу, Куулар Шагдыр-оол, Куулар Даш-оол, Чаш-оол Саая, Куулар Анай-оол, Куулар Алексей, Владимир Донгак, Шагдыр Кара-оол, Орлан Кызыл-оол, Андрей Семис болгаш өскелерниң-даа тыва хүрешке аталдарын ТР-ниң Арзылаң мөгези Чимит Куулар, Альберт Комбуй-оол, Ким Седен-оол, Айдыс Куулар, Ангыр Куулар, Алексей Монгуш болгаш өскөлө-даа төлөпти-биле уламчылай берген. Хостуг, самбо, сумо хүрештерге сураглыгылар мырыңай эңдерик. Болат Чөкпек, Орлан Монгуш, Мартна Сергей, Адыгжы Сергей, Дидим-оол Донгак, Каң-Демир Монгуш, Евгений Монгуш, Виталий Демир-бирел, Самир Сат, Аян-оол Ондар, Мерген Санаа, Алина Шойдан... Та чеже аттар сынмаан чүве! А Тываның кол олимпийжи идегели, Бора-Шээлейи Лориса Ооржакты кым билбес деп! Кикбоксингге болгаш бокска Өвүр школазының ат-сураа бүгү делегейде динмирей берген. Борта чүглө эң билдингир тренерлер, спортчуларның аттарын кирип көрейин: Семен Монгуш, Вадим Балчыырак, Сергей Куулар, Оолак Сат, Борис Донгак, Айыраа Куулар, Алибек Монгуш, Чингиз Салчак, Отсүрен Маадыр-оол... Шыдыраачылар Кызыл-оол Ооржакты, Марта Мышлявцеваны, Мадон Монгушту чүге сагынмазыл.

Өвүр кожуун, ооң чону 65 чыл оюн багай эвес күш-ажылчы чедишкиннерлиг, бедик сүлдө-сүзүктүг, келир үеге идегелдиг уткуп, аалчыларын байырлалынче хүндүткелдиг чалап турар. Өвүрнүң мөңгө кыйгызы ооң оглу-кызының сеткил-чүрээнде, ооң өшпес оду сагыштарны чылдып, чаа-чаа оруктарже, чогадыкчы, чаяакчы ажил-ишче сорук кирип турар. Байырлалыңар-биле, эргим өвүржүлөр, бүгү чаңгыс чер-чурттугларым!

Николай КУУЛАР, чогаалчы, журналист.

Социал-экономиктиг кол көргүзүтүлөр

Республиканың үлөтпүр бүдүрүлгелери. Бо чылдың январь-июль айларда бодунун бүдүргөн барааннарын чүдүрүп чорударына, казып тывар болгаш болбаазырадыр бүдүрүлгелер бодунун күжү-биле ажылдар күүсидиринге болгаш ачы-дуза чедиринге база электри энергиязын, газты болгаш сугну хуваары (хуу сайгарлыкчыларны кириштир алырга) 1423,3 млн. рубльге үнелеткен. Ол үеде үлөтпүр бүдүрүлгелеринин индекси 101,3 хуу болган.

2006 чылдың январь-июльда көдээ ажил-агыйның шупту көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери (ажыл, ачы-дуза) бүдүргөн продукциязының хемчээли (көдээ ажил-агый организациялары, арат (фермер) ажил-агыйлары, чурттакчы чон) амгы күштүг өртектер-биле санааны 824,3 млн. рубль болган азы 2005 чылдың деңнестирген өртектери-биле алырга, 94,5 хуу болган.

2006 чылдың август 1-де көдээ ажил-агыйның шупту көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде мыйыстыг бода малдың баш саны 115,7 муң баш болган (эрткен чылдың бо үези-биле деңнэрге, 0,1 хууга эвээжээн), ооң иштинде төрүүр инек — 42,1 муң баш (3,4 хууга эвээжээн), хой, өшкү — 894,3 муң баш (2,5 хууга эвээжээн), хаван — 36,1 муң баш (28,1 хууга эвээжээн), чылгы — 29,5 муң баш (3,6 хууга эвээжээн). Малдың баш санының структурасында мыйыстыг бода малдың 79,7 хуузу, хой, өшкүнүң 55,3 хуузу, чылгының 72,8 хуузу, хаванның 96,5 хуузу чурттакчы чоннун ажил-агыйларына онаажып турар. Арат (фермер) ажил-агыйларының структурасының үлүүнде мыйыстыг бода малдың 1,0 хуузу, хой, өшкүнүң 1,1 хуузу, чылгының 0,3 хуузу, хаванның 0,9 хуузу онаажып турар.

2006 чылдың чеди айларында ажил-агыйларның шупту деңгелинде эрткен чылдың бо үези-биле деңнэрге, мал ажилының продукциязын бүдүрери баткан.

Тыва Республиканың автомобиль транспорту-биле чүк сөөртүлгезинин хемчээли. Улуг болгаш ортумак автомобиль транспортуң бүдүрүлгелери 18,7 тонна чүкүт сөөрткен, 2005 чылдың январь-июльда 19,0 тонна турган. Отчеттүг үениң иштинде агаар транспорту-биле 90,5 тонна чүкүт дажылгаан, ол 2005 чылдың январь-июльга деңнэрге, 143,2 хуу болган.

2006 чылдың январь-июльда харылзаа бүдүрүлгелери 194,9 млн. рубль түңге харылзааның ачы-дузанын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга — 92,1 млн. рубльге. Ниити ачы-дуза чедирилгезинин 47,2 хуузу чурттакчы чонга онаажып турар, 2005 чылда 45,8 хуу турган.

Кол капиталга инвестиция. 2006 чылдың январь-июльда кол капиталга инвестицияны (немээн өртекке үндүрүлгелер чокка) 626,0

млн. рубль хемчээлге ажылгаан (биче сайгарлыкчы чоруктуң субъектилерин, хуу тудугну болгаш езу барымдаалаваан ажил-чорудулганы кириштир алырга), ол эрткен чылдың бо үези-биле деңнэрге, 69,7 хуу хөй болуп турар.

Чуртталга тудуу. 2006 чылдың январь-июльда хуузуңда 6842 дөрбелчин метр шөлдүг 108 квартираларны туткан, эрткен чылдың бо үези-биле деңнэрге, 81,7 хуу хөй.

Тудугнун ажил-чорудулгазы. Тудугнун ажил-чорудулгазының хевирлеринин талазы-биле боттарының күжү-биле күүсетинген ажилдарның хемчээли болгаш ачы-дуза чедирилгези, 2006 чылдың январь-июльда 308,4 млн. рубль болган, ол эрткен чылдың бо үезинден 71,2 хуу хөй.

2006 чылдың январь-июльда үүрмектеп садар бараан саарылгазы болгаш хөй-ниитинин чеменилгези 3258,2 млн. рубль болган, деңнестирген өртектер-биле эрткен чылдың бо үезинге деңнэрге, 10,3 хуу хөй болуп турар. Бо чылдың чеди айларында үүрмектеп садар бараан саарылгазы болгаш хөй-ниитинин чеменилгези чурттакчы чоннун баш санына дүүштүр 10561 рубльге дең болган.

2006 чылдың январь-июльда үүрмектеп садар бараан саарылгазы 3186,5 млн. рубль болган, ол эрткен чылдың бо үезинге деңнэрге, 10,2 хуу хөй. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының структурасында аш-чем барааннарының деңзигүүрү 50,8 хуу, аш-чемге хамаарышпас барааннар — 49,2 хуу (2005 чылдың январь-июльда дес-дараалаштыр 51,2 хуу болгаш 48,8 хуу турган) болган.

Ачы-дуза чедирилгези. 2006 чылдың январь-июльда чурттакчы чоннун хереглел чарыгалдында ачы-дуза төлевиринин чарыгалдының деңзигүүрү 21,2 хуу болган, эрткен чылдың деңгелинде 1,3 хууга ажып турар. 2006 чылдың январь-июльдуң оперативтиг медээлери-биле алырга, республиканың чурттакчы чонунга шупту каналдар талазы-биле чедирген төлевирлиг ачы-дузаны боттандырганының түңү 891 млн. рубль болган, деңнестирген өртектер-биле 2005 чылдың бо үезинге деңнэрге, 16,6 хуу хөй болуп турар.

Транспорт ачы-дузаны чурттакчы чоннун ниити төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезинде бодунун тодаргай үлүүн кириштирип турар (28,2 хуу). Хуу сайгарлыкчыларның чедирип турар ачы-дузаның үлүү ниити транспорт аргыштырылганының хемчээлинде 65 хуузу ээлеп турар. Тодаргайы-биле көргүзүрге (өртектер индексин кириштир алырга), ол ачы-дуза чедирилгезинин хевиринин хемчээли 105,9 хууга өскөн.

Чурттакчы чоннун коммуна ачы-дузаның төлевиринин ниити хемчээли 2006 чылдың

январь-июльда 216,8 млн. рубль болган. Коммунал ачы-дузаның тариви 8,2 хууга өскөн, хуу кижилеринин индексинин хемчээли 119,1 хуу болган.

Амыдыралчы ачы-дуза. 2006 чылдың январь-июльда чурттакчы чонга амыдыралчы байдалдыг ачы-дузаны 56,9 млн. рубльге чедирген. Деңнестирген өртектер-биле 2005 чылдың бо үези-биле деңнэрге, амыдыралчы ачы-дуза 32 хууга өскөн.

Хереглелдин өртектери. 2006 чылдың июльду 2005 чылдың декабрь-биле деңнэрге, хереглел өртектеринин каттышкан индекси 104,6 хуу (2006 чылдың июньда — 100,6 хуу) болган, ооң иштинде аш-чем барааннарына — 106,7 хуу (101,5 хуу), аш-чемге хамаарышпас барааннар — 102,5 хуу (100,0 хуу), чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирилгези — 104,4 хуу (100,2 хуу).

Июльдуң төңчүзүнде республикада чурттакчы чоннун садып алыр арга-шинээн регионнар аразына деңнестир алырга, хереглел барааннарының болгаш ачы-дузаның бөлүүнүн демдеглеттинген өртүз бир айга дүүштүр алырга, 4992,3 рубль болган. Июнь айның төңчүзү-биле деңнестир алырга, ооң өртүз 2,1 хууга өскөн (чыл эгезинде 7,7 хуу турган).

2006 чылдың январь-июльда үүрмектеп садар өртектиң улуг өзүлдези картофельге (1,8 катап), ногаага (44,9 хууга), чигирге (33,4 хууга), чиңге-тараага (24,6 хууга), дуска (24,4 хууга) өскени демдеглеттинген. Этке, тараа далганына, макарон болгаш кондитер кылыгыларынга, араага хамаарышпас суксуннарга өртектиң өзүлдези 5,9-10,3 хууга чедир болган. Аш-чемге хамаарышпас барааннарның аразында улуг өзүлде хөмүр-дашка (13,0 хуу), тудуг материалдарынга (8,7 хуу) болган.

Чыл эгезинден бээр бедик темп-биле өртектер болгаш тарифтер санатор-кадыкшылга ачы-дуза чедирилгезинге (32,1 хуу), культурлуг хемчеглерни организациястараарына (25,2 хуу), демир-орук транспорт ачы-дузанынга (17,8 хуу), баш кыргыыр черлерге (13,6 хуу), газ хандырылгасына (13,1 хуу), харылзаага (9,8 хуу), эмнелгелерге (9,6 хуу) өскөн.

Тыва Республиканың каттышкан бюджети. ТР-ниң Саңхөө яамызының берген медээзи-биле алырга, 2006 чылдың январь-июньда орулгалар талазы-биле 4300,1 млн. рубльге, чарыгалдар — 4124,8 млн. рубльге күүсеттинген. Үндүрүлгелер, чыылдалар болгаш өске-даа албан төлээр төлевирлеринин кирилдезинин хемчээли өртектеринин индексин кириштир 2005 чылга деңнэрге, 15,7 хууга өскөн.

2006 чылдың июль 1-ниң байдалы-биле алырга, каттышкан бюджетке үндүрүлгелер төлевирлеринин талазы-биле өрө 315,9 млн. рубль азы ниити өрениң 59,2 хуузу.

2006 чылдың январь-июльда Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалы

Өрелеринин эң-не улуг деңзигүүрү немээн өртекте үндүрүлгелерде (45,8 хуузу), орулга үндүрүүнде (6,3 хуу) онаажып турар.

Бүдүрүлгелеринин болгаш организацияларның саң-хөө ажил-чорудулгазы. 2006 чылдың январь-июньда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 135,2 млн. рубль карылгалыг болган.

Кредитор өрө. Кредитор өрениң ниити түңү 2160,6 млн. рубль болган, ооң иштинде хуусаазы эрткен өрө — 1614,1 млн. рубль.

Дебитор өрө. 2006 чылдың июль 1-ниң байдалы-биле алырга, дебитор өрениң ниити түңү 1310,2 млн. рубль болган, ооң иштинде бүдүрүлгелеринин болгаш организацияларның хуусаазы эрткен дебитор өрөзи — 985,7 млн. рубль болган азы шупту дебитор өрениң 75,2 хуузу.

Чээли салышкыны. ТР-ниң Национал банкызының берген медээзи-биле 2006 чылдың июль 1-ниң байдалы-биле алырга, бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш хуу кижилерге берген чээлинин хемчээли 1863,9 млн. рубль, ол эрткен ай-биле деңнэрге, 11 хуу хөй болуп турар, а 2005 чылдың ол үези-биле деңнэрге, 1,8 катап хөй болуп турар.

2006 чылдың январь-июльда чурттакчы чоннун боттук акша орулгазы (орулгалардан албан төлээр төлевирлерни казып кааптарга) эрткен чылдың бо үезинге деңнэрге, 8,5 хууга өскөн.

Ажыл төлевир. 2006 чылдың январь-июньдуң бердинген медээзи-биле санаттыг шалың акша-зы (биче болгаш санаттынмаан бүдүрүлгелерни кириштир алырга) 8357,5 рубль болган болгаш эрткен чылдың бо үези-биле деңнэрге, 18,9 хууга көвүдээн.

Күш-ажыл рыногу. 2006 чылдың июньнуң төңчүзүнде чурттакчы чоннун ажил кылып шыдаар назылыг кижилеринин саны 130,4 муң кижилер болган. 15-72 харга чедир чурттакчы чоннун ажил кылып шыдаар кижилеринин деңгели 60,5 хуу болган. Экономика ажил-чорудулганын шупту хевирлеринде 101,8 муң кижилер хаара туттунган (ажыл кылып шыдаар кижилеринин 78,1 хуузу).

2006 чылдың июнь төңчүзүнде чурттакчы чоннун республиканың экономикасында хаара туттунган ниити саны 66,7 муң кижилер азы улуг болгаш ортумак организацияларның штаттыг ажилдакчыларының 65,5 хуузу (дакпырлап ажилдап турарларны санавааска).

Күрүнениң чонну ажилга хаара тудар албаны. 2006 чылдың июнь төңчүзүнде күрүнениң чонну ажилга хаара тудар албанының органнарына учетка ажил дилеп турар 15,8 муң күш-ажыл чорудулгазына хаара туттунмаан, ажил дилеп турар, ажилдаар назылыг хамаатылар турган. Оларның иштинден албан езуу-биле 13,1 муң кижилер ажил чок деп хүлээп көр-

дүнгөн, ооң иштинден 10,8 муң кижилер ажил чоктар талазы-биле пособиени тывыскан. Эрткен чылдың бо үезинге деңнэрге, ажил чок кижилеринин саны 0,9 хууга көвүдээн.

Өзүп төрүүрү. 2006 чылдың январь-июньда республикага 2907 уруглар төрүттүнгөн азы 1000 чурттакчыга онааштыр 15,8 уруглар төрүттүнгөн, ол 2005 чылдың үези-биле деңнэрге, 6 хуу эвээш болуп турар.

1966 кижилер өлүп хораан болгаш 1000 чурттакчыга хамаарыштыр 13 кижилер өлгөн болуп турар. Өлүп турарының чылдагааннарының структурасында хан-дамыр шимчээшкенин системасының аарыглары кол черни ээлеп турар (өлгөн кижилеринин ниити санының 35 хуузу), аас-кежик чок таварылгалар, хораннары болгаш бертик-межел (32 хуузу).

2006 чылдың январь-июньда ниитизи-биле республикада чурттакчы чоннун чайгаар өзүлдези, эрткен чылдың бо үези-биле деңнэрге, 5 хууга өскөн болгаш 1000 чурттакчыга хамаарыштыр 6 кижилер болган. Республиканың чаңгыс-даа кожуунда чурттакчы чоннун чайгаар үнүп чоруп турары бүрүткеттинмээн.

Өг-бүлө болгаш чарлышкыны. 2006 чылдың январь-июньда өглөнгөнеринин саны 740 болгаш 250 өг-бүлениң чарылганы бүрүткеттинген. 1000 өг-бүлө тутканнарга хамаарыштыр алырга, 338-и чарылган болуп турар, 2005 чылдың январь-июньда ол 372 турган.

Чурттакчы чоннун чурт иштинге шимчээшкени. 2006 чылдың бирги чартында республика девискээринче 401 кижилер кирип келген болза, ооң девискээринден 746 кижилер үнүп чоруткан. Республика девискээринден үнүп чоруп турар кижилер 345-ке көвүдээн, 2005 чылдың ол-ла үезинде 246 кижилер турган.

Халдавырлыг аарыглар. 2006 чылдың январь-июльда республика девискээринде чурттакчы чоннун бактериялыг ижин аарындан аарыыр чорук көвүдээн (2006 чылдың чеди айларында 287 таварылга болган болза, а эрткен чылдың ол-ла үезинде 208 турган), ооң-биле чергелештир үстүкү тыныш органнарының халдавырлыг инфекциязы көвүдээн (35706 болгаш 22474).

2006 чылдың чеди айларында республиканың иштиги херектер органнарына 6193 кем-херек үүлгедиглери бүрүткеттинген, эрткен чылдың бо үези-биле деңнэрге, 5,7 хууга өскөн. Республикага 3287 кем-херек үүлгедиглери ителгезин чоруткан, ол шупту бүрүткеттинген кем-херек үүлгедиглеринин 53,1 хуузу болуп турар (2005 чылдың январь-июльда дес-дараалаштыр 3099 болгаш 52,9 хуу).

Судче 2683 кижилерин херектерин чоруткан. Янзы-бүрү кем-херек үүлгеткен 3085 кижилер тодараткан азы 108,0 хуу.

Республикада кем-херек үүлгедиглери илередип тывары 60,0 хуу болган, 2005 чылдың январь-июльда 61,2 хуу турган.

Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республикада талазы-биле девискээр органы.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутаттарының 2006 чылдың октябрь 8-те болур соңгулдаларының талазы-биле тус чер чагыргаларының, муниципалдыг районнарның, хоорай округтарының девискээрлерде соңгулда комиссиялары-биле чөпшээржи дугурушканын езугаар тургускан бадылаашкын эрттирер болгаш бадылаашкыннар санаар соңгулда участоктарының

ДАҢЗЫЗЫ

(Төнчүзү. Эгези № 107 «Шында»).

Улуг-Хем кожуун

Соңгулда участогу дугаары болгаш ады	Соңгулда участогу кызыгаары	Участок соңгулда комиссиязының турар чери, телефон дугаары
1	2	3
Торгалыгский №163	Территория сумона Торгалыг, м. Хотпе-Бажы, Хараган	Здание Дома культуры с. Торгалыг, ул. Советская, 61, тел.: 21-6-79
Эйлиг-Хемский №164	Территория сумона Эйлиг-Хем, м. Кызыл-Даш, Демир-Суг, Кускун-Баары, Тос-Теек, Орта-Хем	Сельский Дом культуры с. Эйлиг-Хем, ул. Найрал, 3.
Арыг-Узуунский №165	Территория сумона Арыг-Узуу, м. Кежиг-Аксы, Даштыг-Хову, Кошары 1, 2, 5 бригад, Кызыл-Даш, Эр-Хавак, столовая «Азия»	Здание администрации сумона с. Арыг-Узуу, ул. Кочетова, 24, тел.: 21-9-85.
Арысканский №166	Территория сумона Арыскан, м. Серлиг-Дон, Доргун-Бажы, Уттуг-Дыт, Доргун	Дом культуры с. Арыскан, Гагарина, 27, тел.: 22-2-65.
Иштиг-Хемский №167	Территория сумона Иштиг-Хем, м. Аскырлыг-Арт, Донде-Барак, Борбак-Арыг, Борбак-Бажы	Здание администрации сумона с. Иштиг-Хем, Малчин, 16, тел.: 21-2-46.

Чаа-Хөл кожуун

1	2	3
Чаа-Хольский № 168	Территория сумона Чаа-Холь; чабанские стоянки: Бел, Саргол, Аргалыкты, Булак, Сарыг-Холчук, Терезин, Бидилиг, Чинге Шогур, Ортаа-Хем, Уур-Сайыр	с. Чаа-Холь, Ленина, 8 а, тел.: 2-21-32
Кызыл-Дагский № 169	Территория сумона Кызыл-Даг, чабанские стоянки: Алды-Кызыл-Даг, Орта-Кызыл-Даг, Аймырлыг	с. Кызыл-Даг, Ленинна, тел.: 2-12-10
Шанчинский № 170	Территория сумона Шанчы, чабанские стоянки: Улуг-Хаа-Хаан, Изиг-Кара, Белдир-Даг, Ыртаакы, Бош-Даг, Канмылдыг, Суглуг-Ой, Идик-Хончу, Хаа-Хаан, Шанчы-Аксы, Танмалык, Аржаан	с. Шанчы, Чанчынмаа Тулуш, 16, рация
Ак-Дуругский № 171	Территория сумона Ак-Дуруг, чабанские стоянки: Кара-Суг, Ооруг, Шеттиг-Арга, Кучунгур-Арт, Ак-Хем, Сарыг-Сигеп, Шолук-Хову, Кара-Даг, Кара-Дыт, Хаялыг-Даг, ДЭУ, Чаш-Тал, Шивилиг, Чаа-Хол бажы	с. Ак-Дуруг, Дружба, 62, тел.: 2-13-20

Чеди-Хөл кожуун

1	2	3
Хову-Ак-сынский №172	Вся территория сумона Хову-Аксы	с. Хову-Аксы, ул. Гагарина, д.8, ЦкиД «Танды-Уула», тел.: 22-2-33
Хендергинский №173	Вся территория сумона Хендерге, м. «Чалама», «Чаа-Суг», «Сузугу», «Оргу», «Шарлан-Баары», «Даг-Адаа»	с. Хендерге, ул. Малчин, д.16, здание музыкальной школы, тел.: 23-1-35
Элегестинский-1 №174	ул. Полевая, ул. Октябрьская, ул. Городищева, ул. Ленина, ул. Животноводов, ул. Тракторная, ул. Первомайская, ул. Степная, Подстанция, м. Кулузун, арбан Каык сумона Элегест	с. Элегест, ул. Ленина, д.3, СДК, тел.: 22-3-71
Элегестинский-2 №175	ул. Ветлечебница, ул. Подгорная, ул. Коммунаров, ул. Зеленая, ул. Заречная, ул. Дачная, ул. Мира, ул. Дружбы, ул. Рабочая, ул. Красных партизан, ул. Гагарина, ул. Кочетова, ул. Школьная сумона Элегест	с. Элегест, ул. Ленина, д.3, СДК, тел.: 22-3-71
Чал-Кежигский №176	Вся территория сумона Чал-Кежиг, м. «Шанган», «Кок-Хаак» и ферма	с. Чал-Кежиг, ул. Бавун-оола, д.20, СДК, тел.: 22-2-71
Сайлыгский №177	Вся территория сумона Сайлыг, местечко «Дувурен»	с. Сайлыг, ул. Терешковой, д.6, СДК, тел.: 2-24-41
Холчукский №178	Вся территория сумона Холчук, местечки «Дувурен», «Могай-Бажы», «Могай-Аксы», «Сенди Ою», «Кара-Суг», «Одег-Тей»	с. Холчук, ул. Новая, д.5, СДК, тел.: 23-1-47

Эрзин кожуун

1	2	3
Бай-Дагский № 179	Территория сумона Бай-Даг	Здание администрации сумона Бай-Даг, ул. Красных партизан, 12, тел.: 22-6-09
Эрзинский №180	Территория сумона Эрзин	Здание администрации сумона Эрзин, ул. Комсомольская, 35, тел.: 22-4-94
Моренский №181	Территория сумона Морен	Здание администрации сумона Морен, ул. Комсомольская, 19, тел.: 22-5-27
Сарыг-Булунский №182	Территория сумона Сарыг-Булун	Здание администрации сумона Сарыг-Булун, ул. Дружба, 28, тел.: 22-5-30
Нарынский №183	Территория сумона Нарын	Здание администрации сумона Нарын, ул. Чаа-Суур, 7, тел.: 22-5-06
Качыкский №184	Территория сумона Качык	Здание администрации сумона Качык, ул. Комбу Степана, 5

2006 чылдың октябрь 8

Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдалары
Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдаларына соңгулда кампаниязының үезинде суртаал материалдарын чырыдарына парлалга шөлүн, эфир үезин бээринге беленин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязына дыңнаткан МИЧ-лерниң ДАҢЗЫЗЫ

№	МИЧ ады	Адреси, телефоннары	Удуртукчузу
Теле-радио-дамчыдылга организациялары			
1.	ФКУБ «БКТРК» «Күрүнениң теле-радио-дамчыдылга компаниязы «Тыва»	Кызыл, Горная куд., 31, тел.5-19-47 тел/факс 5-12-67 e-mail: tv@tuva.ru	Директор Роман Всеволодович Тас-оол 5-19-47
2.	«Новый век» телекомпания	Кызыл, Главпочтамт, а/я 3, тел. 1-21-88, 1-01-84 e-mail: TYC@TUVA.RU	«ТВК» ХАН-ның директору С.М.Косых 1-21-88
3.	«Автордио Кызыл» радиостанция	667000, Тыва Республика, Кызыл, Рабочая куд. 250-10 реклама албаны – 1-44-55, e-mail: kanol@tuva.ru	«ЭЛКОМ» КХН-ниң чингине директорунун оралакчызы Владислав Владимирович Кан-оол 1-44-55
Өй-өйлүг парлалга үндүрүлгелери			
4.	«Шын»	Кызыл, Красноармейская куд. 100, Парлалга бажыны. Тел. 1-01-35 тел/факс 1-17-94, e-mail: shyn@tuva.ru	Кол редактор Артур Ойнар-оолович Хертек 1-01-35
5.	«Тувинская правда»	Кызыл, Красноармейская куд. 100, Парлалга бажыны, тел. 3-36-09, 1-19-03, 3-38-43, тел/факс 3-39-45 e-mail: tuvpr@tuva.ru	Кол редактор Леонид Хуна-оолович Натпит-оол 1-20-02
6.	«Тываның аныяктары»	Кызыл, Красноармейская куд. 100, Парлалга бажыны, каб. 70, 72, 74 тел. 1-42-56, 3-35-73, 3-37-25 e-mail: tyvan@mail.ru	Кол редактор Альберт Владимирович Хомушку 1-42-56
7.	«Тыва Республика»	Кызыл, Красноармейская куд. 100, Парлалга бажыны, тел. 1-38-14	Кол редактор Айлаң Манзыр-ооловна Монгуш 1-38-14
8.	«Эфир»	Кызыл, Горная куд. 31 тел. 5-21-84 факс 5-12-67 e-mail: efir@tuva.ru	Кол редактор Наталья Альбертовна Богдановская 5-21-84
9.	«Информ Плюс»	Кызыл, а/я 70, Кочетов куд. 35, 32, каб. 107, тел. 1-01-83, e-mail: tvn@tuva.ru	Кол редактор Эльвира Сергеевна Лифанова 1-01-83
10.	«Центр Азии»	Кызыл, Красноармейская куд. 100, Парлалга бажыны, тел. 1-10-08, 1-10-12, тел/факс 1-10-14	Кол редактор Надежда Мухарбековна Антуфьева 1-10-12
11.	«Новости Тувы»	Кызыл, Ленин куд. 32, каб. 107, тел. 3-72-27, e-mail: NovostyTuva@yandex.ru	Кол редактор Эрес-оол Борбак-оолович Куулар 3-72-27
12.	«Танды-Уула»	Танды кожуун, Бай-Хаак суур, Горный куд. 59 т.(237) 2-12-10	Кол редактор Капкас-оол Оюнович Сонам-Байыр
13.	«Чаа орук»	668110, Чадаана, Ленин куд. 50 тел. (234) 21-3-68	Кол редактор Каадыр-оол Эрес-оолович Тувак
14.	«РИСК»	667007, Тыва Республика, Кызыл, Интернациональная куд. 115, тел/факс 3-35-45 e-mail: risk@tuva.ru	Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар К.С.Николаева.
15.	«Тувинский курьер»	665017, Хакасия Республика, Абакан, Советская куд. 36-47, тел/факс 8(39022) 3-36-73, 26-41-75	Кол редактор И.Н.Заволокин.
16.	«Правда»	125993 Москва, А-40, ГСП-3, Правда куд. 24, Тел. секретариат (495) 257-52-13, тел/факс 251-26-97, e-mail: pravda@ezone.ru	Кол редактор В.С.Шурчанов.
17.	«Араттын сөзү» (РФКП-ниң Тыва Республика салбырының солуну)	Кызыл, Красноармейская куд. 76, тел/факс 1-17-00	Кол редактор Маадыр-оол Барыштанович Ховалыг 1-17-00
Өске МИЧ-лер			
18.	Медээлерниң «Тува-Онлайн» агентилели	121467, Москва, Рублевское шоссе, 6.93, корп.1, к.75 тел/факс: (495) 366-42-69, e-mail: info@tuvaonline.ru, internet: www.tuvaonline.ru	Кол редактор Дина Ивановна Оюн.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

21.08.2006 ч. Кызыл хоорай № 100/577-4

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составын немээр дугайында

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2002 чылдың октябрь 21-деги № 126/611 «Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязын тургузарының дугайында» доктаалы-биле тургустунган Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составына томуйлаары-биле И.Д. Монгуштуң кандидатуразының дугайында саналды чугаалажып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 11 пунктунун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составын шиттирлээр бадылаашкын эргелиг кылдыр 1952 чылда төрүттүнген, дээди эртемниг, түр када ажилдавын турар, РФКП политиктиг партияның Тыва Республика салбырының депшиткени Ирина Демьянова Монгушту томуйлаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» республика солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

21.08.2006 ч. Кызыл хоорай № 100/578-4

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжының 2006 чылдың октябрь 8-те болур соңгулдаларына «АМЫДЫРАЛДЫҢ Россия партиязы» политиктиг партияның Тыва Республика Девискээр салбырының депутаттарга кандидаттар кылдыр депшиткен кижилеринин даңзызының дугайында

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжына «АМЫДЫРАЛДЫҢ Россия партиязы» политиктиг партияның Тыва Республика Девискээр салбырының депутаттарга кандидаттар кылдыр депшиткен даңзызын бадыткаттары-биле кириген документилерни чугаалажып көргөш, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 25, 27 чүүлдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжының 2006 чылдың октябрь 8-те болур соңгулдаларына республиканың соңгулда округунун талазы-биле «АМЫДЫРАЛДЫҢ

Россия партиязы» политиктиг партияның Тыва Республика Девискээр салбырындан депутатка кандидаттар кылдыр депшиткеннеринин даңзызын 16 (он алды) кижиги сангыг кылдыр бадыткаар (даңзыны капсырган).

2. Политиктиг партияның айткан девискээр салбырының төлээлтен кижизинге Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжына республиканың соңгулда округунун талазы-биле «АМЫДЫРАЛДЫҢ Россия партиязы» политиктиг партияның Тыва Республика Девискээр салбырындан депутатка кандидаттар кылдыр депшиттиргеннеринин бадыткаан хоолгазын тыпсып бээр.

3. Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжына республиканың соңгулда округунун талазы-биле «АМЫДЫРАЛДЫҢ Россия партиязы» политиктиг партияның Тыва Республика Девискээр салбырындан депутатка кандидаттар кылдыр депшиттиргеннеринин бадыткаан хоолгазын республиканың девискээр соңгулда комиссияларынче чорудар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

Мергежилиниң, тергилнери

САЛГАЛ ДАМЧААН БАШКЫ

«Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың дээр дег арыг, бора хектиң эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың ырлары дег элдептиг төрөөн дилым!» деп төрөөн тыва дилынга йөрээлди профессор, филология эртемненин доктору Шулуу Чыргал-оолович Сат бижээн. Кызылда күрүнениң башкы институтунга тыва дылды бүгү назынында башкылавышаан, ону шинчилээрине бүгү күжүн, кадыын харамнанмай өргүп келген башкы Шулуу Чыргал-ооловичниң өөреникчизи, коллегасы Мира Викторовна Бавуу-Сюрюн башкызының соондарый профессор болуп, төрөөн чонунун өткүт дилынга база бараан болуп чоруур. Башкызының йөрээл сөстөрүн уртталгазының кыйгызы кылып алгаш, оларның-биле чалгыналгып чоруур хей-ады бидик башкы, эртемден, Тываның күрүнэ университетинин тыва дил кафедрасының эргелекчизи Мира Викторовна чүгле бистиң республиканың иштинде эвес, Россияда база даштыкыда шыырак тюркологтар, дил эртемденнериниң санынча кирип чоруур тыва башкыларның бирээзи. Мира Викторовна — салгал дамчаан башкы, ооң ава, ачазы — Улуг-Хемниң Ийи-Тал сумузуңга башкылап чораан, ат-алдарлыг башкылар. Авазы Ак-кыс Ашак-ооловна Оюн — РФ-тиң Улустун башкызы, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты, дээди категорияның башкызы, ачазы Виктор Ондарович Бавуу-Сюрюн Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, «Күш-ажылчы Кызыл тул» болгаш «Октябрь революцияны» деп орденнерниң эдилекчизи — Ийи-Тал сумузуңга дыка үр үе иштинде башкылап, школа директорлап келген, ынчангаш Бавуу-Сюрюннер бүгү эртем-билиин, амыдыралчы дуржулганын, могаг-шылаг чок энергиязын келир үениң салгалдарына арттырар дээш шудургу ажылдап чораан. Оларның ажыл-ижин үнелээниниң херечизи кылдыр «Тываның алдарлыг херээженнери» деп чыныгыда Ак-кыс Ашак-ооловнаның дугайында Тываның Улустун чогаалчызы Екатерина Танованың «Башкы» деп очериги 1967 чылда чырыкче үнгөн. Виктор Ондарович база Ак-кыс Ашак-ооловна Тываның Улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының «Ырлыг Булак» деп чогаалында бир чогаал маадырлары база болуп турар. Авторунунда Ак-кыс Ашак-ооловнаны «Ак башкы» деп адап турары башкының чонга кайы хире хүндүткелдин бадыткап турар. Бавуу-Сюрюннер чүгле алдар-аттыг башкылар болурундан аңгыда, дириг легендалар, чогаал маадырлары болуп артып калган. Ындыг башкыларның уруу ол хире угаан-ныг, эртемниг болганы чугаажок.

Мира Викторовна башкы институтунун филология факультетинге студентилеп турала, өөредилгези эки, хей-ниитичи, шыырак дээн студентилерниң санынча кирип турган. Ынчан студент тудуг отрядтары аажок сайзырап турган, Мира Викторовна «Лири» деп СТО-нуң командири болуп турганын ол үениң студентилери сактыр боор. Ол өйдө ССРЭ-ниң аңгы-аңгы булунарлардан тудуг-жу отрядтар Тывага чедип келир, аңгы-аңгы өңнүг майгынар чыскаалыптар, чаңгыс тудуг объектинге хей нацияның оолдар, кыстары хүндүс ажылдаар, кежээлерде ойнап-хөгөп турар болгай. Мира Викторовнаның удуртканы «Лири» отряд болганчок-ла шаңналдыг черлерни ап турар чүве.

ККБИ-ни 1979 чылда доо-зуптарга, Мира Викторовнаны ооң башкылары Шулуу Чыргал-оолович Сат, Елизавета Боракаевна Салзынмаа олар ынчангы тыва филология кафедрасынга ассис-

тент кылдыр ажылдадып арттырып алган. Институтка 5 чыл хире башкы болуп ажылдаан соонда, ону ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Сибирьде салбырының Филология болгаш философия институтунун аспирантуразына өөредип чорудупкан. Аңаа баргаш, Сибирьниң өске хоорайларындан келген бодунун үе-чегези эштери-биле түрк дылдар шинчилээр эртемни шингээди албышаан, тыва дылдың синтаксизинге эртем ажылын профессор, филология эртемненин доктору, түрк дылдарны база тыва дылды хандыр шинчилеп чоруур эртемденнерниң бирээзи Майя Ивановна Черемисинаның удуртулгазы-биле бижип эгелээн. Оон «Тыва дылда тодарадылгалыг конструкциялар» деп кандидат диссертациязын бижээш, филология эртемненин кандидаты деп эртем адын камгалап алган.

ККБИ-ниң ректору А.В.Набатов ректорлап тургаш, М.В.Бавуу-Сюрюнну өөредилге талазы-биле

тары кылдыр камгаланып ап кээп турар.

Тываның Күрүнэ Университетинге М.В.Бавуу-Сюрюннун киржилгези-биле «Россия Федерациязының дылдары» деп мергежил талазы-биле тыва дылды шинчилээр аспирантура ажыттылган. Ол аспирантурада Мира Викторовна-биле кады Россияның Эртемнер Академиязының Дыл эртемниң институтунун башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемненин доктору, профессор И.В.Кормушин база Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун башкарыкчы эртем ажылдакчызы, филология эртемненин доктору, профессор Б.И.Татаринцев олар аспирантларның эртем ажылдарын удуртуп келген болгаш амгы үеде 7 кижиге, чүгле бистиң кафедраның башкылары эвес, өске кафедрааларның, ТГШИ-ниң эртем ажылдакчылары, кандидат диссертациязын камгалаан. Ол аспирантура университетте эң эки түннелдиг болуп турар.

проректору кылдыр шилип ап, ооң-биле элээн чылдар иштинде ажылдаан. Ол эң берге харыс-салгалыг ажылга Мира Викторовна дээди өөредилге черинин проректору кижиге аңаа өөредилгени канчалдыр удуртуп, организа-зап болур деп чүвени көргүзүп шыдаан. Амгы үеде ТР-ниң Өөредилге яамызының баазында турар «Национал школаны сайзырадыр төп» деп адап турары-выс ынчангы «Билиг» лабораторияны тургузар идеяны Мира Викторовна бир дугаар үндүргөн болгаш ооң ажылының планын төлөвилеп кылган. Ук лабораторияны ККБИ-ниң тыва дыл болгаш чогаал кафедрасының баазына тургузар деп планнаан турган.

1994 чылда Турцияның түрк дылдыг чоннарының кады ажылдажылга агентилелинин чалаанын езугаар шупту түрк дылдыг чоннарының эртемденнери-биле кады ажылдап, түрк дылдарның деңнелге грамматиказынга материал чыырынга болгаш ол грамматиканы тургузарына киржири-биле Анкараның университетинге ажылдаан.

Мира Викторовна ТР-ниң Өөредилге яамызының даандырганын езугаар «Тыва Республикага 2001-2005 чылдарда тыва дыл» деп Күрүнэ программанын ажылдап кылган автор болуп турар болгаш ында айыттылган ажылдарны боттандыраары-биле чогаалдык коллективтерни каш чыл иштинде удуртуп келген.

Мира Викторовна Новосибирскиниң күрүнэ университети-биле дугуржулга езугаар дээди квалификациялыг кадрларны Тывага белеткеп бээри-биле НКУ-нун гуманитарлыг факультетинче тыва уругларны чорудуп турар болгаш олар ону доозуп алгаш, улаштыр аңаа аспирантурага өөренип арткаш, эртем кандидат-

М.В.Бавуу-Сюрюн тыва дыл кафедрасының удуртукчузу болбушаан, ында эртем-методиктиг ажылдарның башкарыкчызы, редактору, рецензентизи болуп турар. Бистиң кафедравыс Москваның Дыл эртемниң институту, Новосибирскиниң күрүнэ университети, Хакасияның, Бурятияның, Даг-Алтайның, Моолдун Коптунун эртем төптери-биле харылзааны тудуп турар. Мира Викторовнаның удуртулгазы-биле кафедраның Япония, Америка, Чехия, Германия, Турция болгаш өске-даа даштыкы чурттар-биле эртем талазы-биле харылзааны улам калбарып турар. Даштыкыдан келген студентилер, аспирантлар доозукчу ажылдарны болгаш диссертацияларны тыва дыл кафедрасының башкыларының удуртулгазы-биле бижип, тыва дылдың грамматиказынга болгаш тыва дылды өске төрөл болгаш төрөл-даа эвес дылдар-биле деңнээр ажылдарны сайгарып, бижип турар. Мира Викторовнаның удуртулгазы-биле кафедрада «Тыва дыл болгаш чогаал» деп мергежилге хамаарышкан эртемнени электронуг өөредилге-методиктиг ажылдар-биле хандыраар сорулга-биле эртем-методиктиг лабораторияны тургускан болгаш ол чедишкениг ажылдап турар. Оон аңгыда тыва чогаалдың электронуг фондузун тургузары-биле чогаалдар сөзүглелдерин компьютерге парлап кирип турары база бир чаа чүүл болуп. Тыва дылдың диалектилерин шинчилээр талазы-биле, оларның электронуг бижидилгезин кылбышаан, тыва диалектилерин электронуг фильмерин кылып турар.

Мира Викторовна тыва школаларга дыл болгаш чогаалды башкылаарына бүгү талазы-биле дузазын көргүзүп турар. Ортумак школага болгаш дээди өөредилге

черинге тыва дылды башкылаар талазы-биле өөредилге-методиктиг ажылдарын, ооң бижип турары эртем ажылдарын санаары бо кыска солун статьязынга болдунмас. Ооң профессор атты чедип алганы башкының хей санныг ажылдарының, могаг-шылаг чок ижиниң херечизи. Ол И.В.Кормушинниң удуртулгазы-биле тыва дылдың сөс чогаалдыгзынга доктор диссертациязын бижип дооскан. Ону камгалаарына белеткенип турар.

Мира Викторовна бүгү күжүн ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге тыва дылды башкылаарының деңнелин бедидеринче үндүрүп чоруур. Тыва дыл талазы-биле шыырак билигилгил специалистерни школага-даа, дээди өөредилге черинге-даа белеткеп бээри-биле база башкыларның билиин бедидеринге хей үезин, күжүн харам чокка берип чоруур. Ооң чымыштыг ажылы тыва дыл кафедрасының башкыларының эртем-шинчилел ажылын органи-

заастаарына, «Тыва дыл болгаш чогаал» деп мергежилди өөредилге-методиктиг ажылдар-биле хандыраарына угланган, амгы үеде оон удуртулгазы-биле кафедраның шупту эртемнениң өөредилге-методиктиг комплекстер тургузар ажыл кидин түлүк чоруп турар, ол ажылдарны Мира Викторовна редакторлап, башкыларга чедер-четпес чүүлдерин айтып берип, сүмелеп, дузаны кадып турар. Оон хей-ниити хүлээлелерин санаары берге: ТР-ниң Өөредилге яамызының коллегия база өөредилге-методиктиг чөвүлелиниң кежигүнү, Терминкомунун, ТГШИ-ниң, ТывКУ-нун Эртем база эртем-методиктиг чөвүлелдериниң кежигүнү, Анкарада «Современные тюркологические исследования» деп даштыкы журналдың редколлегия кежигүнү...

Ол-ла чай чок ажылы-биле чергелештир тыва радио, телевидениниң доктаамал аалчызы болуп, тыва культура, дылды сайзырадыр талазы-биле айтырыгларны сайгарып, солун-сеткүүлге статьяларны бижип турар.

Бодунун бодап алганы сорулгазынга чедер дээш, амыр-дыжын харамнанмас, чаныш-сыныш чок, харыс-салгалыг, ажылынга бердинген удуртукчу, шыырак эртемден, тюрколог, башкы Мира Викторовна Бавуу-Сюрюн бо хүндүс юбилейин демдеглеп турар. Бо ындыг-ла кончуг хей эвес ышкаш үе иштинде кайы хире хей чүвени кылып четтигип турар, кайы хире чүвени хайындыр бодап турар башкы боор деп кижиге чамдыкта кайгап бодап-даа орат. Оон амгы шагның техниказын сайгарып билирин, кандыг-даа нарын чүүлдү билдингир, чедингир кылдыр тайылбырлаптарын база кайгаар бис.

Сагыш човангыр башкы, удуртукчу, кайы-бир башкы-даа, сту-

дент-даа бир-ле айтырыг шийтпирлеп чадап, бир-ле чүвени канчаар кылырын аайын тыппайн турда, Мира Викторовна дыңнап каар болза, дораан-на кончуг шын, кончуг эптиг сүмени кадып, ынчаар-мынчаар кылырын аажок билдингир кылдыр тайылбырлап бээр кижиге. Оон аңгыда ол кончуг хөгүлүг, каттырып-каттырып бир-ле солун чүүлдү чугаалаан турар. Ынчалза-даа кончуг шыңгыы удуртукчу, шынчы ажылдакчы, мегелээр, карак ажыттаар, былдаар улуска хөңнү чок, ажылга-даа, өөредилгеге-даа негелделиг башкы.

Мира Викторовна — оглу Батырның ынак авазы, оглунга тыва культураны, Тываның төөгүзүн, тыва дылды билдиргелерин чорутуур, хамык чүвени талыйтыр бодап чоруур болгаш оглунга төрөөн Тыва-биле холбаалыг бүгү чүүлдү айтып берип, өөредип чоруур башкы. Чамдык тывалар уругларынга тыва дылды өөретен херээ чок, оон орнунга англи, кыдат, япон дылдарны өөренип деп кыйгы салып чоруур. А Мира Викторовна чеже-даа өске дылдарны эки билер болза, оглун тыва класста өөредип, тыва номнары оглу-биле кады номчуп, оларда бижээн чүүлдерни кады сайгарып чоруур ие. Төрөөн дилыңны эки билип, шингээди, сайгарып билер болзуңза, ынчан өске дылдарже орук белени-биле чайгаар ажыттынып келир деп чүвени хандыр билип чоруур мерген угаанныг ава.

Мира Викторовнаның иези, төрөөн дилынга бараан бооп чораан Ак-кыс Ашак-ооловна-биле Орхон-Енисей бижиктерин чазып номчаанындан бээр 100 чыл юбилейи болуп турда, бөлүк эртемденнер-биле Бижиктиг-Хаяның бижин көөр дээш, чаңгыс автобуска орупкаш чоруур ааскежиктиг болган мен. Ак-кыс Ашак-ооловнаның Кызыл-Чадана орунда черлерни таныырын, оларның чүгле аттарын эвес, а ол аттарның тывылган төөгүзүн, олар-биле холбашкан легендаларны билирин ынчан магадаан мен. Мерген угаанныг ава уруунга тыва дылдың, тыва аттарның чажыттарын чажындан тура дамчыдып берип, өөредип чораан, а оон уруу оглунга ол бүгүнү база амдамчыдып берип, өөредип чоруур. Уругларына тыва дылды өөрөтпес, оон херээ чок деп чоруур ада-иелер бисте база эндерип бар чыдары чажыт эвес. «Балык бажындан эгелеп чыдыр» дээн ышкаш, мун-мун чылдарда кадагалаттынып келген тыва дилывысты ындыг хөөннүг ада-иелер бокталдырып, ажы-төлүвүстү төрөөн дилынга хөңнү чок кылдыр кижизидип чорда, Мира Викторовна кайы хире хандыр бодап чоруурун мен иштинде магадаар мен. Ынчангаш тыва чонунуң база бир чоргааралы, тыва эртемденнерден база бир билдингир, көскү кижилерин бирээзи, дыл эртемниң база төрөөн тыва дилының эн нарын билдинмес чүүлдерин боду сайгарыптышаан, ону сургүүлдарына чедингири, чемгири-биле сөңнеп чоруур башкы Мира Викторовна Бавуу-Сюрюнге юбилейи-биле байыр сунмушаан, кадыкшылды, аас-кежикти, ам-даа чаа-чаа чедишкенин, өөрүшкү-маңайлыг, хей-ады бидик чоруурун күздөдүс.

«Өргүн-көвей улустарның дылдарынын, аялгаларынын аразында мөңгө шагда хомустун үнү бооп чаңгылангып чор, өлчей-кежиктиг, хайралыг төрөөн дилым!» деп профессор Шулуу Саттың бидик сөстери-биле бо чүүлүвүстү төндүрүп каалы.

КЛАРА ДОРЖУ,

ТывКУ-нун тыва дыл кафедрасының доцентизи, филология эртемненин кандидаты.

МУРНУНДА ТОЖУ

Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызы бо чылдың 7 айларының дургузунда чуртталга, оран-савазын тутар талазы-биле муниципалдыг тургузугларның канчаар ажилдаанын тодараткан.

2006 чылдың август 1-де байдал-биле алырга, Тывага хуу тутугжулар 6842 дөрбелчин метр шөлдүг 108 чуртталга бажынын туткан, оларның иштинде 42 бажың азы 39 хуузу, «2010 чылга чедир көдээниң социал хөгжүлдө» деп тодаргай сорулгалыг федералдыг программаның шугуму-биле туттунган болуп турар. Ол рейтинг тодаратылганы чурттакчыларның бир кижизинге онааштыр, кожууннар болгаш хоорайлар аайы-биле тус-тус, хоорайда болгаш көдээде чурттакчылыг черлериниң аайы-биле статистика медээлеринге дүүштүр кылган.

Бир кижээ онааштыр санаарга, дараазында черлерге эң хой дөрбелчин метр онаажып турар болган:

Муниципалдыг тургузугларга чурттаар оран-сава тутар талазы-биле 2006 чылдың август 1-де байдал-биле муниципалдыг тургузугларның рейтингизи

Хоорай азы көдээ чурттакчылыг черлериниң ады	Чурттакчылыг черлериниң чагырга даргазының Ф.А.А.	Чурттакчы чонун саны, киж	Чуртталга бажынын саны	Чуртталга бажынын аягылга кижизиниң иштинде (нिति шөлдүг дөрб. м.)	Чуртталга бажынын аягылга кижизиниң иштинде (бир чурттакчыга онааштыр д.м.)	Ээлэн чери
Аянгаты сумузу	А.Ч.Саая	492	7	378	0,7683	1
Тоора-Хем сумузу	Н.В.Пастухов	2841	17	802	0,2823	2
Тарлаг сумузу	А.Х.Байкара	505	2	108	0,2139	3
Хөндөргей сумузу	Д.С.Сат	809	2	162	0,2002	4
Ишкин сумузу	Д.Н.Ооржак	1085	6	204	0,1880	5
Суг-Аксы сумузу	К.С.Ооржак	2896	11	524	0,1809	6
Шынаа сумузу	В.Д.Мунзук	1339	2	162	0,1210	7
Мөген-Бүрен сумузу	С.Д.Иргит	1380	2	140	0,1014	8
Ийи-Тал сумузу	Д.Д.Чыртап	559	1	54	0,0966	9
Кур-Чер сумузу	В.К.Ооржак	1462	2	140	0,0958	10
Эрзин сумузу	Ч.Т.Сендажы	3156	5	278	0,0881	11
Кызыл-Тайга сумузу	Н.О.Сундуй	633	1	44	0,0695	12
Тээли сумузу	М.С.Монгуш	3695	4	228	0,0617	13
Ххс Каа-Хем	Л.С.Артаев	9804	7	520	0,0530	14
Хандагайты сумузу	С.К.Тюлюш	3226	2	170	0,0527	15
Бора-Тайга сумузу	А.К.Ховалыг	968	1	43	0,0444	16
Кара-Чыраа сумузу	Ш.С.Жуков	979	1	43	0,0439	17
Бай-Хаак сумузу	С.А.Успун	2941	2	108	0,0367	18
Чаа-Хөл сумузу	А.К.Чигден	3401	2	108	0,0318	19
Самагалдай сумузу	В.К.Оюн	3508	2	108	0,0308	20
Хову-Аксы сумузу	В.М.Ойдул-оол	3635	2	108	0,0297	21
Шагаан-Арыг хоорай	В.Ш.Тюлюш	10900	3	158	0,0145	22
Сарыг-Сеп сумузу	И.А.Басаргин	4459	1	54	0,0121	23
Чадаана хоорай	А.К.Хаплак	9494	1	22	0,0023	24
Ээр-Хавак сумузу	А.Ч.Хертек	876	-	-	0,0000	25-123
Хемчик сумузу	Н.С.Кужугет	975	-	-	0,0000	25-123
Кызыл-Дар сумузу	П.Д.Сарыглар	1190	-	-	0,0000	25-123

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (август 21-27 хүннеринде) республиканың девискээринге 130 кем-херек үлгүдөй бүрүткеттинген, оларның 93-үн изин-биле истеп тодараткан (Кызылга 36 кем-херектин 27-зин ажыткан). Аар кем-херектерден 3 өлүрүүшкүн, кижиниң кадынага сагышты-биле хора чедирген 12 таварылга, 7 күштээшкин, 3 дээрбечи чорук, 3 үптээшкин, 32 оор чорук, 12 орук озал-ондаанга 7 киж амы-тынындан чарылган. Наркотиктиг бүдүмел хавырган 47 таварылга демдеглеттинген.

Август 21-де Тээлиге өлүрүүшкүн болган. 17 шакта кожуунуң төп эмнелгезинге ооргазынче бижек-теткен Шуй суур чурттуг херээжен кижиниң мөчүзүн эккелген. Бай-Тайганың ИХК-ниң милициясы когараан кижиниң оол дунмазын туткан. Баштайгы истелгеден алырга, кады төрөөннер маргыжып чогушканы билдинип турар.

Ол-ла хүн Тес-Хем кожуунуң ИХК-ниң дежурный кезээнге О-Шынааның чурттакчызы август 10-да Бургажыг ховузунага ыттал турган 13 адын оорлатканын дыңнаткан. Мынча хонук узамдыга берген оор херекти ажыдары берге, а бир эвес ону 11 хонук бур-гунгаар изин-биле дыңнаткан турган болза, айттарны тып болурунун аргазы улуг турган.

Август 22-де Кызылда киоскилерниң бирээзинге 50 рубльдин меге акшазы тыылган. 27-де Кызылдың ИХЭ-ниң шагдаалары 15 харлыг оолдан 100 рубльдин меге акшазын хавырган. РФ-тин КК-ниң 186 чүүлүнүн 1 кезээ-биле кеземче херээн оттурган.

Август 22-де назы четпээннер комиссиязынга бүдүн чыл дургузунда ажилдавын, арагалап келген өгүн херээжен ээзинден могап турупкан Кызылдың

кожууннардан:

бирги черде Тожу кожуун, 802 дөрб. метр ниити шөлдүг 17 бажыңны ажыгдалга кириген, азы чурттакчы чонунун бир кижизинге онааштыр — 0,13 дөрб.м.;

ийигизинде, Сүт-Хөл кожуун, 858 д.м. ниити шөлдүг 20 бажыңны ажыгдалга кириген азы бир кижээ онааштыр — 0,1 д.м.;

үшкү черде, Тере-Хөл кожуун, ниити шөлу 162 д.м. 2 бажыңны ажыгдалга кириген азы бир кижээ онааштыр — 0,09 д.м.;

чурттакчылыг суурлардан:

бирги черде Барыын-Хемчик кожуундан Аянгаты суур, 378 д.м. 7 бажыңны ажыгдалга кириген азы бир кижээ 0,77 д.м. онаажыр;

ийиги болгаш үшкү черлерде Тожу кожуунуң Тоора-Хем база Би-Хем кожуунуң Тарлаг сумузу — оларның көргүзүглери дес-дараалаштыр 0,28 д.м./кижи база 0,21 д.м./кижи.

ХАРЫЫСАЛГА ЧОКТАРГА ШЫҢҒЫ ХЕМЧЕГНИ ОНААР

2006 чылдың июнь 17-де мээң өөм ишти Дандар Калбаевич Долзатма огу Айдың-биле эртенгиңиң 9 шакта бажыңдан үнгөш, ДОСААФ бажыңында боо-ок-чемзек садар магазинден балыктаарда кедер резин сапыктар, ийи хааржак боо огу садып алган. 11 шакта ачазы чаныпкан, огу университетке өөренири-биле чорупкан. Огу 14 шакта чанып келген: «Ачаң кайыл?» деп айтырарымга: «Чадаг чанып чорупкан» деп харыылады.

Кежээ 7 шакта уйнуувустуң школа дооскан кежээзинге ол баар турган. Манап чадап кааш, мен — кырган-авазы кежээге баргаш, хондур дежурныйлады. Июнь 18-те эртен уйнуум-биле чанып келиривиске, Дандар Калбаевич ам-даа чанып келбээн. Хоорайның бүгү эмнелгелеринче, Кызылда төрелдеринче долга-дывис, кым-даа билбес, көрбээн болду. Июнь 19-та, понедельникте ажылынга база келбээн. Эрзин, Каа-Хем кожууннарда, чадада (солагай талада эрикте) төрелдеринче телефон долгадывис, ында база чок. Чадаг болгаш машина-лыг Улуг-Хемниң эриктин, киж бабас черлериниң шуптузун диле-дивис. Чүү-даа тывылбаан, дыңналбаан. Ооң читкенинден бээр беш хонганда, июнь 22-де, Кызылдың иштики херектер эргелелинге чеде бергеш, июнь 17-де өөм ээзиниң ис чок читкенин дугайында дыңнаттым. Дежурный ооң паспортун алгаш, бүрүткел дептерин ажып көргөш, ыңдыг киж даңзылатпаанын чугаалаан. Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелинче начальниги В.Т.Монгушка читкен өөм ээзин дилеп тыварынга дуза көргүзөр дугайында билди-ришкенин ол-ла хүн бижидим. Ынчан найысылалдың шагдаа ажылдакчылары бистиң бажыңы-выска келгеш, ону көргөн, чурукка тырттырган, факт-барымда-ларны чыып алган. Ооң соонда мээң билдиришкенинге кандыг-даа харыи бербээн.

Мээң акым июнь 23-те «соок бажыңга» дилеп чеде бээр, ында Дандар Калбаевич Долзатманың мөчүзү бар болган. Июнь 17-ниң кежээзинде бистиң бажыңывыстан ырак эвесте №5 чунар-бажыңдан ооң мөчүзүн аңаа эккелген. Ынчангаш мээң өөм ээзиниң ады милицияның июнь 18-те медээзинге кирген турган. Июнь 22-де хоорай-ны иштики херектер эргелелинге (ИХЭ-ге) чеде бээримге, бо дугайында чүге менээ дыңнатпааныл, чүге ыңдыг аттыг киж бүрүткет-пээнил деп чугаалааныл, ооң чылдагааны чүде болганыл? Ооң бодунга «Күш-ажылдың хоочуну-нуң» база аңаар боону ажыг-лаарын чөпшээрээн шынзылгалар чораан болгай, ында ооң адын, адресин айткан турда-ла, биске чүге дыңнатпааныл?

Республика найысылалының ИХЭ-ниң ажылдакчылары ажилы-нга харыисалга чок деп чүвени бо херечилеп турар-дыр. Олар чүге чунар-бажың ажылдакчыла-рындан когараан кижиниң адын, адресин чүге шагдаалар чажыра-ганыл? Бо база чиктиг айтырыг. Бир эвес оларга чугаалаан болза, бистерге дыңнадыптар ийик.

Хевир-дүрүзү шуут таныт-тыммас кылдыр кемдээн, үрелген өөм ээзин июнь 26-да «соок бажыңдан» ап алгаш, он хонганда июнь 27-де арнын кым-даа көрбес кылдыр дуглап алгаш, сөөлгү орукче удедивис.

Кымыл ол дээрзин, Кызылдың ИХЭ-ниң шагдаа ажылдакчылары

билип алзын. Дандар Калбаевич Долзатма дээрже юстициянын, спорттун хоочуну, Тыва Республи-каның алдарлыг ажылдакчызы, самбо хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, Россия Федерациязының күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге ачы-хавыязы дээш хүндүлел демдээ-биле шаңнаткан. Бо бүгү ол мергелдиг юрист би-лиглиг, сагыш човангыр удуртук-чу, күштүг спортчу деп чүвени хе-речилеп турар. Ол бөдүүн, шынчы, ак сеткилдиг, дузааргак, сагыш чо-вангыр, өөрзүрек, кижизиг киж, чер кырында эң эки ада, кырган-ача, өөнүн иштинин ынак эжи, 13 кежигүннүг өг-бүлениң азырак-чызы, даянгыжы, чоргааралы чораан. Ам бажыңывыс ээнзиреп куруглаан.

Хөөржүдүлге соонда июнь 29 участок шагдааларының началь-ниги А.П.Шныровту үр манап тургаш, бо херектин ужурун тода-радып алыры-биле ужураштывис. Моон дугайында орта билбес дарга болган. Ооң соонда хоорайның ИХЭ-ниң начальнигине бардывис. Өөм ээзиниң ап чораан документилерин аңаа көргүзе-ривиске ында кандыг-даа билдин-мес чүве чок-тур деп түңнелди үндүргөн. Начальник В.Т.Монгуш өлүм-чидим болган черни хынап көргөн участок шагдаазы Б.К.Монгушту тып эккээр даалганы берген. А.П.Шныров-даа, Б.К.Монгуш-даа болган болушкун дугайында начальникке тодаргай, билдиргир харыи берип шыда-вааннар. Начальниктиң негелдези-биле амы-тынындан чарылган кижиден үптөп алганы октарны эгидип берген. Ооң карманынга 3939 рубль чораан, ону чунар-бажыңның кассиринден ап алган, ону биске бербээн. Ол акша биске херек, бээрин негеп турар бис.

№5 чунар-бажыңның ажил-дакчыларының чугаалааны-биле алырга, хүндүскүнүн 03 шак 05 минута турда, дүрген дуза чеди-рер машина ат, фамилиязы бил-динмес кижиниң бижин арттырып (документиде бар-даа болза) кааш, милицияже телефон дам-чыштыр дыңнаткан. ОМОН хептиг кижилер «дежурный кезээ» деп бижиктиг машина-биле келгеш, девискээрни хынап көргөш, чок болган кижиниң хевин, докумен-тилерин чурукка тырттырып алган. Ооң соонда участок шагдаазы Б.К.Монгуш баштаан опербөлүк келгеш, чунар-бажыңның ажил-дакчылары байысаган. Эң-не кол чүве, чок болган кижиниң фа-милиязын, адын, адазының адын адавааны элдеп чүве. Херечилер чокка бүгү чүвени алгаш чорупкан. Чунар-бажың ажылдакчылары шагдааларың харыисалга, тоом-ча чогуң кайгаан. Олар чок болган кижиниң дугайында кажан айты-рып келирин, телевиденинге чар-лаарын манап турганнар. Чүгле июнь 23-те төрелдери чунар-ба-жыңга келген. Бо дээрже милиция ажылдакчыларының харыисалга чогуң херечилеп турар-дыр.

Аар ажыг-шүжүгге таварыш-кан Дандар Калбаевичиниң төрелдери, бистер, Кызылдың ИХЭ-ниң шагдааларының ажилынга харыисалга чогуң, амы-тынындан чарылган кижини үптээнин көр-дүвүс, билдивис. Ынчангаш бис-тер А.П.Шныровка, Б.К.Монгуш-ка, июнь 17-де болгаш 22-де ажилдап турган бо херекке холбаалыг шагдаалардан шынгыи хемчег алырын негеп тур бис.

С.Д.ДОЛЗАТМА.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунуң оралакчызы —

1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10,

культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый,

үлөттүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8131. Чагыг 104.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,

Красноармейская, 100.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечиледип дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодаллары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.